

Є. НЕНАДКЕВИЧ

Паралеля Толстой — Достоевський, як метода їх вивчення

(Осягнення і перспективи)

Толстовський ювілей знову поставив до світла ясної свідомости те, що було заховане глибоко на дні, під грубими нашаруваннями вражінь сьогоднішнього дня, — нашої літературної доби.

Давно сприйняті і засвоєні, скарги толстовської творчости видобуваються з-під численних шарів понад ними налеглих переживань, щоб наша „магічна лампа“ назбираного відтоді досвіду кинула на них нове світло; щоб у новій перспективі стали ті скарги перед нашою збагаченою і поглибленою свідомістю.

І в цьому світлі вдячно згадуються дарунки генія, що ми, читачі, від нього дістали.

Адже ж Толстой дав нам пережити небувалий ще в літературі ступінь поетичної ілюзії, в такому наближенні до нестеменної життєвої правди, що довго ще задовольнятиме найсуворіші вимоги „реалізму“; ми збагатилися на незабутні образи, що розсунули вшир і вглиб наш досвід; ми витончили на толстовських „мікро“-спостереженнях самий наш сприймальний апарат, незрівняно вправили його до пізнання внутрішньої людини по найдрібніших зовнішніх ознаках.

Такі спогади, в свою чергу, оживляють і теоретичний інтерес: зрозуміти й освідомити цю силу впливу Толстого, її причини; отже, завісна проблема мистецтва, внутрішніх пружин його діяння, в даному разі конкретизується в толстовському контексті, в формі питання про „секрети поетичної творчости“ Толстого.

А шлях до пізнання тих „секретів“ — спочатку орієнтуватися в толстовській критиці — переглянути і перецінити в світлі нашої доби минулі спроби критичного розуміння і оцінки Толстого; відкинути однобічне або перестаріле, а придатне — чи то як принцип, чи як певний висновок — поставити в контекст сучасного підходу до літературознавчих проблем.

Ми ж бо знаємо, що літературна критика, будучи лише суб'єктивною реакцією колективного читача (заступленого критиком) на художній твір, проте завжди веде перед в розумінні літератури і втонує стежку і до наукового її пізнання.

Синтетична інтуїція критика-літератора часто попережає аналітичну думку вченого, часто переймає ідею, що пізніше викришталюється, як літературна проблема.

Під таким кутом зору ми підходимо до толстовської критики.

В нашій статті ми хочемо зупинитися тільки на одній лінії цієї критики, тій, що зіставляє Толстого з Достоевським, як його антиподом, щоб таким шляхом краще зрозуміти обох письменників. Наше завдання — переглянути її здобутки й оцінити перспективи, що започатковує вона для дальшої роботи. Ця лінія визначається з 900-х років,

коли творчість Толстого вже стояла перед читачем-критиком майже в її цілості, і можна було спостерігати її історично і говорити про неї підсумково.

В основу розгляду кладемо дві такі праці: 1) відому двоухтомову монографію Мережковського: „Толстой и Достоевский“ (1901 р.); 2) книжку Вересаєва: „Живая жизнь. ч. I. О Достоевском и Л. Толстом“ (1911 р.). Крім того, побіжно торкнемся і третьої розвідки-паралелі, статті А. Белого: „Трагедия творчества. Толстой и Достоевский“ (1911 р.). Вона не стільки протиставляє, скільки об'єднує Т-го і Д-го, за спільною для обох ознакою геніяльності і тої трагедії, що переживає геній у своїй творчості. Підкреслена власне розбіжність взаємин між етапами в трагедії творчості.

Дві перші праці збудовано на паралельному розгляді — в різних відношеннях і з різних поглядів — Т. і Д., як величин полярно протилежних. Але й в інших критичних статтях про Т-го, хочай вони не ставлять своїм завданням таку паралель і розглядають тільки Т-го, — образ відсутнього у викладі Д-го немов стоїть перед очима авторів, як мірка, до якої прикладається Т., лише з від'ємним математичним знаком. Таке бачимо, напр., в Айхенвальда, в його „Силуэтах русских писателей“¹⁾. Крім того, тут зіставлення дано вже в самому розпологові матеріялу: „Силуэт“ — статтю про Толстого уміщено безпосередньо по статті про Достоевського, на тлі останньої сприймається Т-й. А в ювілейній книжці про Т-го Стефана Цвайга²⁾ цей, немов би відсутній Д. — тільки уявлена мірка для Т-го — раз-у-раз виходить на поверхню викладу і протиставляється, як антитеза Т-му³⁾.

Тут у Цвайга можна говорити про певну критичну традицію такого протиставлення, що йде від Мережковського і Вересаєва.

Що сказати по суті про такий засіб вивчення творчості письменників? Ми знаємо, що порівнення взагалі єсть один з основних методичних прийомів досліду і належить до загальної наукової методології. Ми знаємо порівняну методу в літературознавстві, де порівнення літературних творів вживається, щоб з'ясувати ступінь оригінальності даного твору і елементи, запозичені з інших творів. Отже порівнюються подібні об'єкти, де спільність впадає в око.

Але зіставляються і два об'єкти, два явища відмінні, де виступає найбільша розбіжність, навіть протилежність. За єдину умову такого зіставлення є певна співвідносність об'єктів, певний взаємний зв'язок між ними. Радія такого порівнення — через антитезу, зіставлення контрастивних ознак: вони вирізняються опукло й поглиблено і легко сприймаються. Крім того, зіставлення дають потужний імпульс до шукання причин, до кавзального зрозуміння розбіжних явищ. Так зіставляється наступний літературний стиль, напр. реалізм, з своїм попередником-романтизмом, що його реалізм випхнув з передових позицій літератури і заступив його місце, розвинувши такі властивості, що є контрастивним запереченням романтизму⁴⁾. Зіставляються також, напр., дві великі, паралельні в часі й яскраво розбіжні в творчості⁵⁾, поетичні індивідуальності — Гете і Шіллер.

¹⁾ Див. Айхенвальд. „Силуэты русских писателей“. Вып. II-й.

²⁾ Ст. Цвейг. „Великая жизнь (Лев Толстой)“. Изд. „Красная газета“, 1928.

³⁾ Див. стор. 13, 17, 43, 44, 46, 51, 53.

⁴⁾ Див. хочай би Фриче: „Очерк развития западных литератур“. 3-е изд. 1927.

⁵⁾ Навіть, коли переживають однакові стилістичні етапи її.

На тлі таких аналогій можна зрозуміти замисел вище згаданих праць про Т. і Д. Оскільки виправдали вони себе якимись об'єктивними здобутками — від паралельного розгляду контрастових рис, побачимо далі.

Отже звертаємося до монографії Мережковського¹⁾. То є яскравий взірець художньої літературної критики, де виявляються всі позитивні і негативні ознаки стилю автора: естетичний темперамент, літературно-стилістичний блиск, і — широко закровний, але містично-філософський замисел²⁾. В 3-х розділах: „Життя. Творчість. Релігія“ — рівнобіжним розглядом встановлюється полярна протилежність Т-го і Д-го, хочай обидва вийшли з Пушкіна: вивчення Т. і Д-го „розгадує тайну Пушкіна в новій рос. поезії“. В книзі сила цікавих фактів і влучних спостережень, але їх значно дискредитує містичне освітлення і та упереджена філософська схема, під яку вони підганяються. Ми не будемо розглядати паралель Мережковського в цілому. Як система, вона непереконалива і суб'єктивна, прийатна тільки на ґрунті суголосного світовідчування. Але окремі вдалі спостереження визначають і реальні характерні риси письменників і підкреслюють дійсну, а не урівню розбіжність їх. Вона, оця реальна розбіжність покаже, на яких фактах треба зосередити увагу при дальшому вивченні письменників і як зв'язати ці факти один з одним, щоб зрозуміти їх кавзальні взаємини.

Безумовно інтересні найперше ті паралелі, що підкреслюють полярність Т-го і Д-го, як біологічних індивідів і як представників різних суспільних груп. Кремезне, непохитне здоров'я Т-го і хронічна хворість і страждання фізичні Д-го. Аристократична належність, спокійне життя, щасливе дитинство, повна забезпеченість матеріальна; змога працювати над творами, не рахуючись з часом і терміновими замовленнями, боргами etc. у Т-го. І — вічні злидні, понуре і важке враження дитячих літ, незабезпеченість, писання похапцем, на терміновий одробіток авансів; вічне незадоволення з своїх неопрацьованих, недороблених романів, недоздійснених замислів — у Д-го. Це встановлює правильну перспективу для шукання зв'язку між цими полярними умовами життя письменників і розбіжностями їх художніх стилів.

У другу групу ми можемо об'єднати такі зіставлення М-го, що підкреслюють психологічну протилежність Т-го і Д-го. Це відомий еґоцентризм Т-го, його почуття власности і довга боротьба з нею в собі самому і за неї з родиною; його рефлексія, справлена на самомилування і самоудосконалення, — „вічний Нарцис“, вічне порання з собою, затулення себе будлі чим від страху смерті, і жорстока криза, пережита на переході до старости. У Д-го цьому протистоїть творче горіння на верхів'ях екстазу, неприступних Т-му; здібність відволікатися від себе, від своєї особи („не любить говорити про себе, про свої страждання“), щедрість і органічне нецінування грошей.

Найефектніше і найясніше на оригінальні і свіжі спостереження й узагальнення — зіставляє М-ий творчість Т-го і Д-го. Менше шкодить тут філософсько-містичне освітлення фактів: воно не перешкоджає їм бути самими собою і говорити за себе.

¹⁾ Мережковский. Толстой и Достоевский. Исследование. Том I. ч. 1 и 2. Изд. 4-ое. „Общественная польза“ СПб. 1909. Стр. XIV + 315. Т. II. ч. 1 и 2. Стр. 196 + 221.

²⁾ Тема книги і літературний талант Мережковського спричинилися до широкої її популярности: з 1901 по 1909 р. 4 вид. в Росії; перекладено різними європейськими мовами.

Отже, за М-м, неповторний характер творчости Т-го та її діапазон зумовлені його могутньою стихійністю, геніальним відчуттям всіх психофізіологічних процесів у людини, всього, що зв'язує людину з тваринним світом, з природою; з нею бо типові герої Т-го почувують гармонійну єдність, виявляють у найвищі моменти піднесення життєвої енергії — стихійне, звіряче. Такий Брошка в „Казаках“ — основний герой, немов символ всієї творчости Т-го, її підсвідомого ества: така Наташа Ростова, Анна Кареніна. Звідси — майстерність в змалюванні тілесних деталей і відчуттів; Т-ой найтонше індивідуалізує і конкретизує їх, педалізує повторюванням певної тілесної деталі (губка кн. Лізи з „Войни и мира“: в живій, в мертвій, на пам'ятнику, в сина), переносить одні відчуття на інші зміслові ділянки („улыбающийся звук голоса“), вживає учуднення. Такі стилістичні засоби становлять саму суть Толстовського стилю, міцного, простого й ясного, з великою силою навіяння. В руках Т-го цей стиль є незрівняне знаряддя в змалюванні тілесного і нижчого — психічного в людині. Тут Т-ой, як ніякий інший художник, є великий чарівник і гіпнотизер. Але й тільки. Творча міць Т-го не широка діапазоном. Йому не вдається зображення складної психології, витонченого характеру, трагічності долі. Все складніше — психологічне, філософське, вищі страсті розуму — не властиві Толстовському генієві. Ясні і відчутні, „видимі“ лише простіші, елементарніші, міцні на стихійну силу герої: Ростов, Наташа, П'єр: чудово дано відчутти звіряче щастя, що переживає Ростов, коли собаки на полюванні гризуть вовка і — непереконливо і блідо зображаються релігійні, християнські почуття героїв. Великий творець тіл і тваринних душ, Т-ой не є творець людських характерів: найскладніші з героїв Т-го зав'язуються, але до кінця не витворюються, не кристалізуються в закінчену внутрішню людину — залишаються однобічними горельєфами. Тому в Т-му переважає розповідання над діалогом; мова героїв не індивідуалізована, у всіх однакова. Дуже часто — це мова елементарних інстинктів і афектів — нечленоподільні звуки. Каратаєв, найсинтетичніший образ Т-го, даний одразу як „кругла“ безособистість. Розвиток багатой в своїх живих протиріччях індивідуальности кн. Андрея уривається смертю, а перед тим він втрачає все своє індивідуальне, — наближається до Каратаєва — до уособлення, а не особи. Найзвбливіший образ Т-го — Наташа Ростова — але звірячий вереск її підчас полювання моторошно нагадує про підлюдську, стихійно-звірячу основу, що опановує її цілком і стає її єдиним обличчям — в Наташі матері-самиці, що її образ вивершує грандіозний будинок „В. і М.“, де всесвітньо-історичні події — тільки п'єдестал для неї. Так особистість людська розчинюється у всесвітньо тваринному.

Так само стихійно-звіряче, тілесне — в Анни і Бронського, — в їх взаєминах, в їх страсті нічого духовного: тільки відчуття й емоції. Недаремне Анна змальована подібними рисами, як і Фру-Фру (що вона й її загибель є символ Анни).

Отже в Т-го немає характерів, героїв, а є жертви: виринувши на момент, людські обличчя знову поринають в стихії, у психофізіології. А нема героїв — немає трагедії, катастрофи, об'єднуючої розв'язки¹⁾.

В історичному романі „В. і М.“ — Т-ой не вміє відтворити історичну добу, самий дух історії (далечинь): герої здаються сучасниками

¹⁾ Т. I, ч. 2 гл. III.

автора. Не цікавиться речами, побутом, взагалі культурою, культурною обстановкою, в якій живуть люди, як учасники і творці людської історії, бо вони в Т-го найперше і найбільше — відомі до культурного „святого звіряти“. Тому в „В. і М.“, напр., епічний спокій, за епізодами (як полювання) забувається головне (Наполеон, Олександр І) — все однаково важливе.

Нарешті, Т-ой великий письменник, але не свідомий літератор. Синтетично об'єднує Мережковський всі зазначені характерні риси Т-го художника, називаючи його великим „тайновидцем плоти“. Він геніяльно глибокий у своїй сфері; але кожний вихід поза її межі позначається безсилістю, непереконливою штучністю. Найперший показник цього переступання меж — є стиль: він зраджує Т-го скрізь, де той хоче дати щось вище психологічне, філософське, і з прозорості і міцності стає важкий, неясний, синтактично безпорадний. Тут Т-ой, великий владар слова простого й ясного, втрачає „сумління ушей“, порушує елементарні вимоги доброзвучності. Немов навмисне, свідомо ламає мову свою, підкоряє її чужому для його психіки ладові почуттів, думок — християнському¹⁾.

Достовський в своїй творчості — антипод Т-му. Але М-ий не розглядає під цим кутом зору так докладно творчості Д-го, як розглянув Т-го. Д-ий, кінець-кінцем, є в його І томі монографії більше композиційне тло, що повинне відтінити контрастово головного героя ІІ — Т-го.

Великий „тайновидець духа“, Д-ий є геніальний художник духа, а не тіла, верхів людської психології, найскладніших і найсуперечніших переживань людини; художник вищих страстей розуму. Його персонажі не жертви, а герої, майстерно індивідуалізовані характери. Сгилістично відповідає цьому діалог, теж широко індивідуалізований, як головна форма викладу. Він явно панує над оповідальною частиною, другорядною, службовою; мова останньої сквапна, недбайлива, виклад — чи розволіклий, заплутаний і невкладистий, чи навпаки, занадто стислий, пожужманий. Бо оповідання — то ще не текст, а дрібний шрифт в дужках, примітки до драми. Зате в діалогові — нема рівного Д-му серед сучасників. Зображається в Д-го трагічна боротьба; його романи не епос, а трагедія, і трагедій власних не писав Д-ий лише тому, що тоді панував жанр роману. В його романах закон єдностей — вічний закон сцени; поступове напруження, зосередження дії в одній точці, як в трагедії Есхіла і Софокла.

В той час, як нестемений розум толстовських героїв є долюдська мудрість, і муза Т-го, як Наташа Ростова „не достаивает быть умной“, — муза Д-го — сам розум, мислі його героїв не холодні, а пристрасно-палкі. Вони цілком живуть в тих страстях і „не почуввають свого тіла“. Поети минулих віків малювали в своїх героях пристрасне серце, але безстрасну мисль (Гамлет, Фауст), а Д-ий дає в зв'язку з трагедіями серця, ті трагедії розуму, які повстають із страстей логіки, з думок, що запалюють кров; невідомі людям минулих часів, вони властиві лише новітній людині. І коли читання Т-го змінює щось в нашій тілесній вразливості, то читання Д-го змінює нашу розумову вразливість: відволікло-пристрасні мислі його творів вістрями своєї пекучої діалектики „ранять серце навіки“.

Проте назва „жорстокий талант“, що критика прикладала до Д-го, неправдива: він лише „реаліст у вищому розумінні“, сум-

¹⁾ Т. І. ч. 2. гл. III.

лінний художник вищої і складнішої психологічної реальності, як Т-ой — нижчої психо-фізіологічної. Найхарактерніші герої Д-го — кн. Мишкин, Кириллов і інші — хворі, але хвороба їх, як і божевілля Ніцше, є джерело вищої надлюдської свідомості, вищого психічного життя, тих „безодень духа“, де людина „касається мирам иным“, підноситься над осягненим дотепер станом еволюції людського роду¹⁾.

Протилежне Толстовському відношення Д-го до історії і культури. Він любить Європу, „страну святих чудес“, з її культурою, а не цурається її, не відцурався він од Петербурзького періоду російської історії, вкупі з ненавистю до „найпрозовішого до фантастичности“ города Петра, він любить його — символ справи Петрової — як історичний етап до європейської загально-людської культури²⁾. Не тільки художник, але й свідомий літератор, Д-ий виховався змаленьку на світовій і російській літературі, всупереч Т-му, для якого довго Пушкін і інші російські письменники „были только книжки в желтом переплете, которые он читал и учил ребенком“. В Д-го велике знання, смак і чутливість до всесвітньої літератури, пристрасна глибока захопленість у Пушкіні, літературні інтереси і критичне розуміння власної і чужої творчості. Поруч з національною обмеженістю інтересів Т-го, з його органічною нецікавістю і несприйнятливостю до всього неруського, чужого, до минулого (він глибоко вкорінений в теперішнє, в конкретну околицю поміщицьку і селянську сучасність), з його літературним несмаком (захоплення Авербахом) і нерозумінням верхів зах.-європ. мистецтва (Шекспір), його останніх етапів (символізм), ба й власної творчості — Д-ий і в цьому відношенні контрастує з Т-им³⁾.

Свою паралель між художниками Т-им і Д-им Мережковський закінчує ефектною аналогією, що, як звичайно аналогія, показує тільки відповідність окремих моментів в зіставлених об'єктах і значна тим, що дає імпульс до заглиблення у виявленні відповідності і відшукування нових. Аналогія встановлюється між Т-им і Д-м з одного боку і двома геніями італійського ренесансу, з другого: Т-ой дорівнюється до Мікель-Анджело, „тайновидця плоти“ в своїх голих мускулястих тілах; Д-ий — до Леонарда да Вінчі — „тайновидця духа“ в загадковій усмішці Джоконди, що відбиває у своїй складності і таємничості глибини психіки. На цьому зіставленні, що виводить нас поза межі тільки літературних аналогій і скеровує думку в бік дослідження загальних норм творчості, спільних поезії вкупі з мистецтвами образотворчими, — ми і кінчаємо наше обізнання з порівняною концепцією М-го.

Бо на тому кінчаються потрібні й інтересні для нас елементи літературної характеристики, наслідки порівняної аналізи. Цінність тих елементів можна було б зважити, розглянувши їх під кутом зору сучасного підходу до літератури. Такого розгляду проте ми робити не будемо — він не входить в нашу задачу: ми маємо тільки одразу виділити із доробку Мережковського те, що придатне для дальшого усвідомлення антитези (творчих шляхів Т-го і Д-го), в її конкретному змісті і для дослідження її причин. Тут цінні нам будуть не так готові висновки і позитивні формулювання, до яких дійшов М-ий, як поставлені в нього проблеми, як вихідні точки для дальшої праці.

¹⁾ I т. 2 ч. гл. V.

²⁾ I т. 2 ч. гл. VI.

³⁾ I т. 1 ч. гл. VII.

Щождо висновків та формуловок М-го, колись оригінальних то тут одразу можна сказати, що деякі з них засвоєні наступними критиками й являють перейдений етап. Вони стали складовими частинами в концепціях пізніших критиків Т-го.

Отже, обізнавшись з інтересними для нас літературознавчими елементами в праці М-го, ми не будемо далі розбиратися в її змісті. Бо далі, від констатованих і конкретно встановлених фактів, М-ий простягає непевні і хисткі лінії в містичну безвість своєї філософії історії, де ми сходимо з ґрунту реальних фактів і вступаємо в царину ірраціонального, в царину інтуїтивних здогадів і сумнінного калічення фактів на догоду символічній метафізиці.

Тому поминаємо всі моменти містичного тлумачення творчості Т-го і Д-го, всі антитези „великого поганця“ і „великого християнина“, „святої плоти“ і „духовного тіла“, всі жалі з трагічної помилки Т-го, що, залишивши шлях Брожки і ступивши на шлях Акіма, пішов служити „чужому Богові“ і появив „велике самогубство генія“; нарешті — весь спеціальний порівняний розгляд релігії Т-го і Д-го в II т. монографії, стилізований під кутом зору зазначеного ірраціонального світосприймання.

Цікаво зауважити, що містичне трактування Т-го і Д-го стоїть між іншим у ближчому зв'язку з тим ірраціональним культом генія, яким пересякнута праця М-го. Геній для нього — чудо історії, ізольований від оточення, від історії. Замість встановити реальні зв'язки з історичною добою й оточенням, тут висувається провіденціальне значення його у всесвітньо-історичному масштабі¹⁾.

Тепер, коли говорити про ті проблеми, які можна вважати за актуальну для нас спадщину М-го, то тут, мимо самого принципу зіставлення полярних явищ, як методи їх дослідження (про що говорилося вже раніше) — можемо визначити ось які точки.

1. Суспільно-класова і економічна розбіжність Т-го і Д-го.
2. Біологічна полярність Т-го і Д-го — здоров'я Т-го і патологізм Д-го.
3. Різні сфери, різний діапазон і зміст творчості у зв'язку з різницею по суті і з різним обсягом творчих природних здібностей і творчих темпераментів.
4. Розбіжність літературного стилю (в широкому розумінні): тематики, образів, композиції, літературно-мовних засобів.

Незрівняно гостріше і, так би мовити, ультимативніше ставить антитезу: Т-ой і Д-й „Живая жизнь“ Вересаєва. У Мережковського Т-ой і Д-й — антиподи, стоять на протилежних точках, але в своїй полярності рівноцінні, — хоча перевага власне індивідуальної симпатії і суголосности світовідчужування дається Достоевському. У Вересаєва вони виключають один одного і заперечують себе: сприйняття одного, а саме Т-го, є рішуче і абсолютне відкинення другого — Д-го²⁾. Книжку написано 1911 р., вже по відході

¹⁾ Отже М-ий тут є модерний спадкоємець слов'янофільської ідеї в її „раціоналізованій“ редакції, яку маємо в книжці Данилевського: „Россия и Европа“; там бо розвивається тема про культурно-історичне провіденціальне призначення Росії. Тим позиція М-го наближається до Шпенглерової філософії історії. Ідея Шпенглера про передвизначеність певних конкретних культурно-творчих явищ, в межах розвитку даної окремої „культури“, дуже нагадує провіденціальну культурно-історичну роль Т-го і Д-го, як її визначає М-ий.

²⁾ Напр. „Кому дорог Т-ой, тому чужд будет Д-ий; кому близок Д-й, тот равнодушен будет к Т-му. Всегда будет два враждебных стана... вместить и Д-го и Т-го невозможно“ (стор. 207). „Живая жизнь. О Д-м и Л. Т-м. I „Человек проклят“.

Т-го з Ясної Поляни і по смерті Т-го, коли він стояв уже на цілий зріст вивершений перед критиками і не залишав місця, як у М-го, для сподіванок і чекання якогось ще нового звороту, нового стану в розвитку.

Антитеза Вересаєва вузька й однобічна, полягає в тому, що Д-го і його творчість стилізовано у виключно понурому і негативному напрямку: „Человек проклят“ — такий проречистий заголовок першої половини книги В-а, присвяченої Д-му. Рису до риси добирає критик з оповідальних цитат із романів Д-го, уривків з діалогів, з описів героїв, — щоб викликати в читача найпонурише враження від ідей і образів Д-го, виявив його глибоко-роз'єднаної, відчуженої од життя, „проклятої“ душі.

В творчості Д-го немає природи, або вона понура. Людина самотня в світі. Люди не забувають про смерть і безсилі без бога. Але і бог не дає гармонії, бо єство людини сатанічне: замість живого хотіння — сваволя і звага. Людина роздвоєна і самотня серед людей. А коли й дуже, то на шматки розбите життя — хаос уламків. В стражданні глибока ідея, але цього не з'ясував і не довів Д-й. Показав тільки хоробливу насолоду, яку знаходять герої в самохітних муках, що їх хоробливо самі прагнуть.

Їхня любов є сластність і вкупі зненависть: кохають і мучать („Сладострастие насекомых“). Жах смерті паралізує волю, тому не живуть, а проходять повз життя, галюцинують, з перспективою безсмертя в вигляді „закопченної бани с пауками по углам“, — за Свидригайловим, що, вкупі з героєм „підпілля“, є один з найтиповіших героїв Д-го. Тому власне непотрібне їм це безсмертя, і вони (Кириллов) повстають як богоборці — проти долі-тарантула, „не бажаючи уславляти те, що їх з'їсть“.

Отже послідовно для Д-го, що вища гармонія — у хворості, і рай „блаженних“ — кн. Мишкина, Зосими — у відкиненні запитань, що мучать недосяглих гармонії, — а не в розв'язанні їх. Спасені герої Д-го то є витягнуті силоміць з безодні життя на аркану. Самі праведники його не вірять, а розпачливо, або ховаючись від себе самих і себе затуркуючи, намагаються вірити, як і сам Д-ий. Його релігія — милиця для калік, а не вогненний стовп, що веде людство¹⁾.

Так пспіль безвідрадісне світосприймання Д-го і марна й отруйна зраджена ним творчість.

Друга частина книги, затитулована: „Да здравствует весь мир!“ — протиставляє Д-му Толстого, як соняшного елінського героя. Радісна єдність людей з природою, з тваринами, що мало не говорять. Світ стоїть перед людиною, немов ясна тайна, яку людина має збагнути. Але засіб пізнати світ, найважливіше в світі: смерть, життя, любов — не розум, він безсильний перед безпосереднім відчуттям, інтуїцією. Розумний Левін з його філософією і рефлексією не знає, а Кітті, Агаф'я Михайловна, Брешка, звір — знають. Немовлятко теж знає і навчає матір. Герої Т-го прагнуть жити в добрі, в любові до всіх (Оленін, Левін, Неклюдов); але почуваючи свою неспроможність, не переживають трагедії і не стають нещасливі: їх підтримує сила життя. Т-ой навіть не розуміє, в чому трагедія життя.

Героїв, що свідомо, керуючись розумом, вкладають в життя „сене добра“, не багато в Т-го: Соня, Варенька, Познишов, — і всі вони змальовані тьмяно, нецікаві, сірі, без „огню життя“, в стані „вмирання

¹⁾ „Живая жизнь. I. О Д-м и Л. Т-м“ „Человек проклят“ (О Д-м).

душі". Разюча розбіжність між цими героями і Толстим-проповідником, з одного боку і — Толстим-художником — з другого. На вигук першого: Добро! Любов! Саможертва! — останній відповідає: Життя! Життя!

В цьому центральна точка і сама суть Толстовського світосприймання, що підносить його на незрівняну височінь над Д-м. Тільки інстинкт, інтуїція, — що потужно виявляються в діях, — а не розум — підтримує життя. Безпосередній, дорозумний інстинкт життя, або в пізнішій філософській формуловці Бергсона — життєвий порив (*élan vital*) — підніє Т-ой-художник вище над розум, що ставить теоретичні питання, але не розв'язує їх; а тим часом інстинкт відповів би на них, та ніколи не доконає того, бо не буде тих відповідей шукати.

Через те найвищі, найзначніші і вщерт, як діти і тварини, повні сили життя в Т-го є такі герої, як Єрошка, Наташа Ростова; з своїм інстинктовним поривом викинути з возів речі і взяти ранених вона вища за Вареньку, що мляво „живе в добрі“ діяльної саможертви. Сила життєвого інстинкту робить людину прекрасним звірем, а любов — радістю (а не прокляттям і злочином, як у Д-го). „Мне отмщение, и аз воздам“ — не має в собі нічого містичного: просто життя карає зрадницю проти життєвого пориву — Анну Кареніну, — за те, що з Кареніним вбивала в собі коханку і була лише матір'ю, а з Вронським — тільки коханка, а не мати. — Смерть таємнича і велична, але не затроює життя, — могутній порив перемагає: *Memento vivere!*

Отже у Т-го сила життя, ясне сприйняття життя становить саму суть його світовідчуження і творчості. В Д-го — тільки невизначними здогадами про щось безмежно далеке від покаліченої, роз'єднаної душі — здаються окремі натяки: „клейкие листочки“; те, що Альоша Карамазов цілує землю і присягається любити її; кінець „Сна смешного человека“. В цілому ж самий факт існування такого художника, моторошний світ, що від нього створений, промовляє: „в мертвих і неродючих надрах людства ледве точаться кволі струмочки життя... життєву силу людство має ще здобувати“¹⁾.

Як бачимо, Вересаєв, з початку до кінця, додержується своєї однобічно-спрощеної антитези: Т-ой — абсолютне добро, рай; Д-ий — абсолютне зло, пекло. Але апотеозу Т-го куплено ціною великого спрощення. Щоб зробити з нього ідеал здорової еллінської гармонії і радості життя, Вересаєв відкинув складність, двоїстість Т-го. Разом з тим, в своїй агітаційній понурій стилізації Д-го, викривив його правдивий образ. А в своєму пристрасному піднесенні Т-го над Д-м — не оцінив останнього. Не здолав підійти до реального жаху сутерен і мансард міста, як до кінцевого етапу в розвитку культури. Бо хоч цей етап і болісний і дизгармонійний, але він глибокий, незрівняно складніший за ту перейдену Аркадію радісної стихійності, що її репрезентує світ творчості Т-го. Виголошувати цей світ за абсолютний ідеал — значить глядіти назад, а не йти вперед, через боротьбу і муки „Достоевщини“, до вищого ступня світосприймання.

Тепер по розгляді антитези Вересаєва, ми можемо додати до зазначених вище точок із Мережковського ще одну: протилежність світосприймання Т-го і Д-го, як організуючого чинника їхньої творчості.

¹⁾ „Живая жизнь“ І. Д. і Л. Т. 2. „Да здравствует весь мир!“

Нам залишилося сказати ще про статтю А. Белого¹⁾. Вона — великої змістовної насиченості, дає глибоке розуміння психології мистецького генія і антиномій його творчості, багато інтересних спостережень і паралелів. Але ця коштовна спадщина минулого потрібує, щоб набути актуального характеру, „перевернення на ноги“, як Гегелева діалектика.

Докладний її розгляд під таким кутом зору вимагає окремої студії і виходить поза межі нашого плану. Для нас цікавий лише один момент протиставлення Т-го і Д-го у Белого; цим бо моментом стаття причетна до лінії критичної літератури, що ми за нею стежимо.

Тема статті А. Белого — трагедія геніяльної творчості, як вона розгорнулася в Д-го і Т-го; крім них аналогічну трагедію пережив і Гоголь — третій виразник яскраво трагічної творчої лінії в російській літературі.

Геніяльний художник переживає три акти творчої драми: 1) романтичний *Sturm und Drang* молодості, бурхливе шумування молодого вина; 2) класичну рівновагу, коли вино творчості влило в міхи довершеної форми; і 3) момент, коли геній переростає в собі художника і шукає виходу із мистецтва в життя — від самозаспокоєного творення мистецьких форм до релігійного чину — перетворення себе й інших, — від загальнолюдського до надлюдського. Тоді на цих верхів'ях свого розвитку, геній звичайно стає незрозумілим і лякає людей, коли із-за художника, що їх тішив мистецтвом, визирав титанічна людина. Часто за звагу піднятися на цей ступінь геній платить божевіллям, як Гоголь, Ніцше або станом близьким до нього, як епілепсія Д-го, або іншими формами руйнації життя, як Бетховен.

„Всі три моменти творчості дивно переплутані в творах Д-го. Не було в нього окремо розвинутого романтичного, класичного і релігійного моменту“ („Трагедія творчості“ 28 ст.) Попри небаліст мови, стиль Д-го єдиний, образи мають останню виразність візій і не забуваються. На всьому протязі творчості в Д-го роздвоєння і, як в його епілепсії, — поруч дві крайності: найвища гармонія, серафічний надпорив і — найбільша дизгармонія — „звірячий крик епілептики“. Завжди між двома безоднями: цинізмом ідеалу Содомського і чистотою ідеалу Мадонни. Сама епілепсія — істотна властивість Д-го: „він хворів на епілепсію стільки ж від кайданів, скільки від реально пережитої тайни, що „мир наш — чистилище духов, отуманених грішної думкою“ (слова Д-го) і від потреби „заглянути в саму бездну и... броситься в нее“.

„Вся творчість Д-го є зображення трагедії самої творчості, як бунтівливої хаотичної засади, що прагне формою окути хаос, перегнати його крізь форму, щоб потім з'явитися, як релігійний заклик до відродження людства“ (32 стор.).

Романтична бурхливість ще не подоланої формою творчості („піфізм і шаманство творчості“) „стикається в Д-го з пророчою місією творчості вже визволеної від форми; вища безформеність зустрічається з нижчою безформеністю в своєрідній формі“ (ib). Тому „другий момент творчості — творчість, як мистецтво — зовсім випадає, вивалюється в Д-го“ (ib). Оголена душа генія — людина в митцеві — розбила класичну форму, і в епілептикові виступив

¹⁾ А. Белый. „Трагедия творчества. Достоевский и Толстой“ М. Изд. „Мусагет“. 1911. Стр. 46.

пророк майбутнього життя — „апокаліптик“, що в „Бр. Карамазових“ наблизився до остаточної синтези, але вмер і не завершив її.

Трагедія творчості в Т-го перейшла відмінну путь. Толстой появив велику міць художнього слова, але одночасно в ньому, як у всякому генієві жив потенційно великий творець життя. Без художнього слова немає великого поета. Проте слово є лише блідий відтиск для внутрішнього багатства генія. Тому найглибшим переживанням відповідає мовчання. Художник життя проходить школу мовчання і кінчає словом, проповіддю.

В художника слова — зворотна путь. В його творчості настає момент, коли він усвідомлює технічно-ремісничий бік творчого слова — гальмо для творчо-переживаного життя.

Тоді він починає мовчати, німіє. Так майже замовчав Т-ой — художник після кризи 70-х р.р. Слово його стає навмисно незграбне, недоріке. Сила мовчання „красномовно виявилася в тому, що за третій геніяльний свій твір він уважав „Круг чтения“.

Сама толстовська проповідь, релігійно-моральна наука, що її так легко збити, промовляла не тим словом, що вона в ньому виражалась, а тим важким мовчанням, що крилося поза словом і давало відчуття тайну життєвої творчості.

Останній і найвищий акт цієї творчості — відхід Т-го з дому і смерть в Астапові. Відхід довів, що мовчання було поглибленням геніальності, болючим досягненням найвищої, останньої точки. В цьому останньому творчому жесті Т-го — перша релігійна дія його, вища єдність генія слова з генієм життя. Т-му вдалося те, наближення до чого загубило Достоевського (також Гоголя, Ніцше).

Не маємо тут критично розглядати самі основи світогляду А. Белого, ні його концепцію геніяльної творчості, як вона визначилася в статті; про це сказано вже раніше. Лише зауважимо, що в символічному ідеалізмові Белого, який, будуючи свою складну ідеологію, ніби засвоїв навіть деякі засади марксизму, — єсть більше реалістичних елементів, ніж в самовільних побудованнях Мережковського.

Ми бачили, яку нову точку розбіжності між Т-м і Д-м дав Бєлий у своїй паралелі. До зазначених вище точок із М-го і В-ва долучається: зіставлення певної органічності в розвитку генія Т-го з певною хаотичністю і дизгармонійною роздвоєністю і незакінченістю в творчій еволюції Д-го. Таким чином, маємо ще одну проблему, чи не найширшу за попередні, бо вона має охопити синтетично й органічні й психологічні особливості обох геніїв і противності їх світосприймання й стилю.

Ми встановили, які саме характерні противенства показує кожен із критиків між Т-м і Д-м, і з якими різними підходами; тепер маємо роздивитися в цій спадщині, оцінити актуальне значення спостережень і повсталих звідси проблем — для дальшого вивчення Т-го і Д-го, — в перспективі уже завершених досягнень сучасного літературознавства.

Найперше підсумуємо розбіжність ідеологій та вихідних точок: від містично-раціональної, через ідеалістичну — до позитивно-раціоналістичної, — проте не без аїти-історичного ідеалізму. Розбіжність найбільше виявляється у висновках — різницею суб'єктивних оцінок в кожного з критиків: в М-го — визнання позитивних моментів обох геніїв, хочай з помітним піднесенням Д-го над Т-м; в В-ва — одностороннє і надмірне звеличення Т-го і гостро-негативна оцінка Д-го; в Белого — значно складніше: помітне преклонство перед Т-м, як перед

викінченим, естетично довершеним явищем; шанобливий подив перед „безоднями“ Д-го, але з тим подивом сплітаються моменти осуду за цинізм; крім того, Белого не задовольняє дизгармонійність і брак останнього синтетичного слова в Д-го.

Але попри таку відмінність суб'єктивних оцінок, є одна спільна риса, що їх об'єднує. Всі троє — іноді глибоко і талановито — встановлюють окремі конкретні (часом і уровні) властивості психології і творчості Т-го і Д-го, переважно констатують факти, з'ясовують часткову причинову залежність в повторних моментах (напр., М-ий певні стилістичні прийоми Т-го, характер його образів виводить із „стихійності“ Толстовської психіки) — встановлюють повторні кавзальні взаємини. Але жоден не поглиблюється в основну соціальну кавзальність, яка зв'язала б всі спостережені риси письменника в один міцний вузол. Як на характерний приклад, можна вказати на М-го, що в своїй праці найближче підходить до проблеми соціальної зумовленості, зіставляючи аристократство Т-го і різночинство Д-го; але констатувавши факт, просто проминув проблему, що з нього повстає, не задумався над тим, як зв'язати соціальну належність Т-го і Д-го з особливостями їх психології і стилю творчості. З погляду нашої доби, найперше соціологічного нашого інтересу до літератури, така чудна короткозорість здавалась би якимсь соціальним дальтонізмом, коли б ми не розуміли, що вона є закономірний вислід світосприймання певної суспільної групи.

Соціологічне освітлення встановлених розбіжностей між Т-м і Д-м і єсть та задача, що стоїть перед нашою добою.

Для визначення „соціологічного еквіваленту“ кожного письменника зокрема дещо вже зроблено. Т-му більше пощастило в соціологічній критиці. Критики марксистів, починаючи — ще задовго до ювілею — з Леніна і Плеханова і далі — Краніхфельд, Аксельрод-Ортодокс, Луначарський, — і кінчаючи ювілейними студіями, напр. Нусінова¹⁾ і популярними статтями і брошурами, — докладно з'ясували суспільно-класову основу психології Т-го і еволюції його творчості. Ще до марксистів, Овс. - Куликовський²⁾, поставивши питання про соціальне обличчя Толстого -художника, намагався дати класово-психологічну аналізу його головних образів, встановив градацію аристократичної психології, — від викінченого аристократа кн. Андрея Болконського до Стіви Облонського, що в ньому виявився вже розклад цієї психології і наближення її до буржуазної.

Д-ий, може через більшу складність і суперечність своєї психології і творчості, власне тільки у одній відомій праці Переверзева³⁾ знайшов собі соціологічне тлумачення, що встановлює основну рису класової психології його як представника міщанського прошарування („двійник“) і зв'язує її з тематикою, з характером героїв і почасти з певними рисами стилю.

Так соціологічне усвідомлення Т-го і Д-го пішло шляхом окремого вивчення кожного з них. Чи не втратила через те своєї радії метода зіставлення, і чи може виправдати вона себе і надалі?

Нам здається, що окремішнє дослідження Т-го і Д-го і тепер залишає місце, поруч з собою, для порівняного, як і в попередню

¹⁾ „Литературный уход Л. Толстого“. „Литература и Марксизм“, 1928, кн. 4.

²⁾ Спочатку в книжці: „Л. Н. Толстой как художник“ (СПБ., 1905), а потім в загальному огляді — характеристиці Т-го: „Л. Н. Толстой. К 80-летию великого писателя. Очерк его деятельности, характеристика его гения и призвания“. (СПБ. 1908).

³⁾ Переверзев В. „Творчество Д-го“. Изд. „Соврем. Проблемы.“ М. 1912.

добу. Аджеж тоді паралельний розгляд діяв, як окрема течія в критиці і, підкреслюючи розбіжні риси, він може навіть стимулював і окремішнє поглиблення в ті риси, — в межах роботи над одним письменником.

Сучасне літературознавство працює під знаком соціологічного інтересу. Отже порівнянє зіставлення Т-го і Д-го буде мати актуальність при одній умові: коли воно зв'яже встановлені від критиків розбіжності єдиним соціологічним аспектом і таким чином допоможе розв'язати основну соціальну проблему в літературі.

Ця основна проблема в приложенні до нашого конкретного матеріалу, розгалужується на дві окремі задачі, або скоріше на два моменти дослідження.

Перша задача — безперечної очевидності і не потребує довгих пояснень. В геніальних творчих індивідуальностей, якими є Т-ой і Д-ий, яскраво інтенсивні — всі вияви їх психічного життя; отже і елементи класової психології в них значні і показні. Зіставлення геніального типового аристократа Т-го і геніального різночинця Д-го — розгортає широкі перспективи перед дослідником, обіцяє йому необчислені висновки про природу цих класових психологій. Зіставлення під цим кутом зору їхніх творчих темпераментів і всіх особливостей художньої форми: тематики, структури образів, елементів стилістики і розбіжних ліній літературної традиції — розкриє багато соціальних „таєм“ поетичної творчості. Повстає низка окремих завдань, об'єднаних загальним принципом, і кожне з них може розгорнутися в окрему студію, не втрачаючи загальної перспективи і не обертаючись у формалістичну самоціль.

Друга задача є власне дальший розвиток і ускладнення першої. Формулювати її можна так: класова, чи лише — суспільно-групова психологія виявляється завжди в тій живій конкретній формі, яку накладає на неї національність; отже в психологічному комплексі, що зумовлює творчість письменника, крім класових — суспільно-групових елементів, треба брати на облік і національні: ті „психо-фізіологічні особливості, що притаманні даному народові, як системі клас“¹⁾.

Т-ой і Д-ий належать не тільки до різних соціальних класів, але і до різних національностей: Т-ой — великорус, Д-ий — українець.

Українське походження Д-го недавно лише встановлене документально, мало ще усвідомлене і докладно не досліджене. С. Любимов, в своїй статті: „Ф. М. Достоевский. (К вопросу о его происхождении)“²⁾ повідомляє, що він дослідив „формулярний список про службу“ батька письменника, і виявилось, що той вчився до 1809 р. в подільській семінарії і був „духовного звання“. В пізнішій своїй статті (1924 р.)³⁾ С. Любимов подає міркування (на підставі архівних документів) про Волинське походження роду Достоевських, із української дрібної шляхти⁴⁾, одна галузь якої скатолилася і спольщилася, а друга, як гадає дослідник, залишилася православною, втратила шляхетське право і збідніла; деякі члени її опинилися в рядах православного спочатку, а потім уніяцького духовенства. Із цієї

¹⁾ Келтуяла. „Метод истории литературы“. („Academia“. Л. 1928), Стор. 55. Докладніше див. далі: 55 — 59 стор.

²⁾ Див. „Литературная мысль“. Альманах І. Петроград, 1922. Стаття — заметка С. Любимова: „Ф. М. Достоевский. (К вопросу об его происхождении)“. Стор. 208—210.

³⁾ Див. збірн. „Достоевский“. Статті й матеріали под ред. А. С. Долинина. П. Изд. „Мысль“. Л. 1924. Стаття С. Любимова: „К вопросу о генеалогии Д-го“ 303—306 стор.

⁴⁾ Із с. Достоева на межі був. Пінського і Луцького повітів.

то галузі і походить геніяльний письменник. Залишається тільки дослідити, на Волині чи на Поділлі жив його дід.

В межах нашої теми цей факт ставить перед сучасним дослідником зазначену вище задачу: соціально-класову паралель між Т-м і Д-м зв'язати міцно з національною. А коли так, то можна підійти обережно і до відшукування в Д-го рис національної української психології. Задача дуже складна, проте, від неї не можна відмовлятися. Складність значно більша, ніж в питанні про Гоголя: денаціоналізація повна, — живих зв'язків культурно-побутових, мовних і творчих, як у Гоголя, не видно під грубим шаром русифікації в другому поколінні. Правда, ми ще мало знаємо ранню біографію Д-го, родинно-побутову атмосферу, що оточувала його за дитячих літ. Можливо, що досліді в цьому напрямку викриють деякі українські сліди. Проте безперечно можна сказати, що психологічна спадщина українських предків і мовні нахильності повинні були позначитися в творчості Д-го, і під цим кутом зору її треба дослідити.

Ясно до того, що українська національно-психологічна спадщина в Д-го повинна бути усвідомлена не абстрактно від класових моментів психології правобережного духовенства дрібно-шляхетського походження, а в конкретному, культурно-історичному зв'язку з ними. Про це згадує і С. Любимов у своїй статті що в „південно-руському“ походженні Д-го, в „не зовсім утрачених, а скорше притлумлених племінних властивостях“, у „спадковій боротьбі за віру і національність, що її провадили покоління його предків“, у „змішаних впливах двох культур, що боролися протягом століть“, — треба шукати розгадки деяких рис багатогранної творчості Д-го¹⁾.

Цілком зрозуміло, що такі твердження є гіпотеза, яка потребує виправдання фактами. Але разом — привабне завдання для українських дослідників²⁾.

Таким чином, вертаючись до зіставлення Т-го і Д-го, можемо констатувати, що культурно-національний момент немов виводить його поза межі паралелі тільки між двома літературними геніями і дає йому глибшого культурно-історичного значення. Бо в Т-му й Д-му можемо вбачати, до певної міри, представників двох національно-культурних і соціальних середовищ: Т-ой — в цілком розвиненому і завершеному вигляді, Д-ий — ясно викриштальований одним моментом — соціальним — свого складного комплексу і не розвинутий і притлумлений в другому моменті.

А беручи до уваги їх зв'язок з своїми середовищами, можна говорити про цих двох геніїв, як про знаменні символи розбіжної історичної долі і ріжного соціального характеру двох споріднених і взаємодіючих літератур.

Від редакції. Редакція вважає за сумнівні низку тверджень автора, зокрема, те значення, яке автор надає українському походженню Достоевського, не подаючи водночас переконливого матеріалу, що свідчив би виразно про вплив того національного походження на творчість письменника. Редакція вважає, що автор лише ставить проблему, не пропонуючи ще читачеві своїх остаточних висновків. Проте Редакція вважає статтю за дискусійну й як таку дає їй місце (з деякими купюрами).

¹⁾ „Литер. мысль“. Цитов. стаття, стор. 210.

²⁾ Бо російські можуть наплутати, як Переверзев про Гоголя.

ОЛЕКСАНДР ГАТОВ

Пам'яті Леона Базальжета

У Парижі помер чоловік, що його смерть з глибоким болем відчує кожен, хто знав цього надхненного пропагатора інтелектуального зближення народів, і що його життєвий подвиг повинні знати трудящі всього світу й шанувати. Цей визначний чоловік — Леон Базальжет, критик, перекладач, редактор журналу „Ероп“, де небіжчик керував найвідповідальнішим у цьому інтернаціональному органі чужоземним відділом. Читачам „Юманіте“ Базальжет відомий своїми щотижневими оглядами чужоземного культурного життя. У заголовку „Монд“ ім'я Базальжета по праву й гідно стоїть поруч редакторів Барбюса, Горького, Сінклера та інш.

Леон Базальжет помер у 54 роки. Російський читач ще перед революцією познайомився з Л. Базальжетом, як критиком з його роботи „Еміль Верхарн. Біографія - характеристика“. Базальжет, віддаючи всі свої сили організації міжнародніх літературних сил, залишив по собі дуже мало друкованих праць. „Верхарн“, переклад „Листя трави“ В. Вітмана й життєпис Торо усе. Вартий уваги він був як людина, як організатор, як надихач, як вістун великої літератури прийдущої всесвітньої демократії. Тому так широко, так палко оплакують ту смерть друзі Базальжета по всіх країнах земної кулі.

Базальжет не був критик „формаліст“, критик - регістратор. Він писав тільки про те, що його хвилювало, тільки про поетів, що виявляли його переживання. Такими художниками були Еміль Верхарн та Вот Вітман, що мали з Базальжета чудового, сміливого й бездоганного коментатора. Він не тільки „писав про них, він жив ними“. І як відрадісно в зауваженнях про Верхарна відчувати самого Базальжета, ентузіаста й бунтаря: „Особливо два твори здаються в „Містах з дотикальцями“ такими надзвичайними своєю пророчною силою, що хотілось би вирізнити їх: поема „Заводи“ й останній уривок „Заводи“ — це гімн, де вперше у нашому куточку землі врочисто оспівана краса промислового демократичного ладу. З'явився художник, який, зіллявши з епохою, звістив її чудо. О казкові лицарі, о принцеси й лебеді! Якими видуманими й нещасними здається ви, коли справжній поет своїми могутніми руками звів будівлю живої краси! І хто не визнає безсмертним чудовий уривок „До майбутнього“, де настання нового світу проголошене з екстазом? Глибокий космічний сенс містять у собі ці рядки, що колись стануть класичними:

О вічний мандрівче людино!
Чи ти відчула, відки
Так несподівано, одного віку,
Виникло чудо твоїх великих сил“.

Космічність, вселюдскість — були такі типові для Базальжета, і наче про себе самого — його слова про Верхарна: „поет, що вмів з однаковою любов'ю підійти до всіх національностей, вилляв і до своєї творчості дух вселюдности — найхарактернішу рису свою“.

Базальжет жив одними з Верхарном почуттями, які протестували проти капіталістичного гіпнозу „золота, що жагуче вабить“;

він був справжній демократ, засвоївши разом з Верхарном, плодотворчий напрямок, який назавжди уславив Емерсон і який полягає в тому, „щоб знаходити героїчне, високе й божественне в щоденному житті, а не в подвигах паладинів, що гордовито здійснюються на конях в урочистих позах. Він зніс пересічну людину, витяг звичайних людей з халуп і звів їх на трон. Він збагнув мистецтво демократії, мистецтво нового часу“. Ці слова про Верхарна так само автобіографічні для Базальжета, як і раніш наведені; в них ключ до другого його „alter ego“ Вота Вітмана.

Зрозуміло, чому Базальжет переклав Вітмана. Великий автор „Листя трави“ багато десятиліть тому сказав слова, що звучать для Базальжета, як його власні. І йому здавалися близькими, братами всі ті, кого — байдуже якою мовою — хвилювали думки й почуття Вітмана! Адже до нього, Базальжета, як і до кожної людини з великим і відкритим серцем, звернені слова Вітмана:

„Чужинцю, як, минаючи, зустрінеш мене й забажаєш промовлять до мене, чому б тобі не промовлять до мене? Й чому б мені не промовлять до тебе?“

І: „Ти, читачу, тремтиш життям і гордістю й любов'ю так само, як і я. Тому для тебе ці співні“¹⁾.

Базальжет переклав на французьку мову Вітмана цілого; роля цих перекладів для французької поезії була величезна. Книжка Базальжета стала настольною для всіх передових французьких поетів. Усі головні напрямки „лівої“ французької літератури склалися під знаком Вітмана — і це безперечно можна сказати про „унанімістів“, про той напрямок французької літератури, який є „вітменіянством“ демократії в епоху розвиненого капіталізму й імперіялізму. Демократизм, художнє виявлення „душі“ маси великого міста, пацифізм унанімістів — звичайно, в плані Вітмана; та й Ж. Ромен, Аркос, Шенев'єр й інші не заперечують свої синівських почувань до великого американця. В „вітменіянстві“ в широкому розумінні, суголосному з настроями Європи, знаходив Базальжет свій патос; що робив його журнал „Ероп“ бойовим і справді значним центром організації авангардних культурних сил, не зважаючи на його надто широку плятформу, яка об'єднує під гаслами анти-імперіялізму, анти-фашизму найрізномірніші елементи від комуністів до непротивленців включно.

В політичних переконаннях Базальжет був „крайній лівий“: не член партії, він ішов в ногу з революційним пролетаріатом, був його справжнім „попутником“ у наші, тяжкі для пролетаріату буржуазних країн, дні. „Йому більше, ніж кому іншому, пасує ім'я громадянина світу“ — згадує Вайан-Кутюр'є, один з провідників французьких комуністів і редактор „Юманіте“. В його щотижневих статтях в „Юманіте“ було завжди чітке класове почуття. Базальжет дихав Революцією. Невблаганно незалежний, він розумів — бо палко жадав щастя Людині — велич потрібних дисциплін. І як в часі війни Л. Базальжет був серед небагатьох, що голосно сказали „ні“, своє „ми проти“, — так — каже Вайан-Кутюр'є: „на поклик жовтневої революції, він приніс свій камінь на барикаду нової цивілізації. З усіх, хто еволюціонував до комунізму, він був найвірніший спільник і борець фабрики й заводу. Іде від нас незміренна людська цінність“... Таке саме почуття незамінної втрати мають всі, — це відчуваю я сам, ця сама нота прозвучала в П. Істраті, у Віктора Сержа, яких я зустрів у Москві, та

¹⁾ Пер. І. Ю. Кулик

в одного українського поета, справжнього інтернаціоналіста, що протягом років буржуазного „оточення“ ясно відчув, що таке для пролетарського письменника, який бореться на Заході, протягнута рука такої чудової, благородної й авторитетної людини, як покійний Базальжет.

Базальжет однаково любив усі народи. Бувши в Парижі, я вмовлявся з ним про роботу в українських журналах, і він радо погоджувався на співробітництво. Він гадав також друкувати радянських українських письменників в „Ероп“, ждав їх рукописів у французькому перекладі. Він захоплювався тими великими почуттями, якими одухотворена радянська література. Працюючи у добірній французькій літературі, між снобами, гурманами слова, між літераторами салонів та спалень,—Базальжет завжди виступав проти цього безпринципового жонглерства, за літературу, яка дає трудящій людині ентузіазм в її буднях. Базальжет був один з друзів на Заході радянської літератури, тішачись з соціальної загострености, свіжости наших тем. Саме Базальжетові завдячують, напр., Бабель та Зозуля свій успіх у французького читача.

Розмови з Базальжетом в його маленькому кабінетику на 7. Saint Sulpice я ніколи не забуду. Якесь глузлива випадковість, що „безбожний“ журнал „Ероп“ (ліве видавництво Рідер) примістився саме на цій вуличці, в цьому кварталі, де—звичайна для Парижа „спеціалізація“ вулиць!—містяться всі крамниці церковних речей, релігійних книг, вінків та надгробків, гостиниці для духовництва й інша святість! На цій таки вуличці в номері 7 працював Базальжет і тут таки, в 3-м номері жив письменник, що приїхав з УСРР...

Уже немає там більше Базальжета, високого за його маленьким столиком в сусідстві з столиком його співредактора поета Аркоса! Базальжет міг зразу видатися суворим, але це секундне враження відразу зникало і його місце заступали найглибша пошана й відданість цій людині—„гордй, чистй та ясній“. Відразу ж непереможно симпатичним ставало схудле обличчя, вузьке, характерне, на довгій жилавій шиї з пірамідкою вола над старомодним коміром; очі—глибокі й гострі, що в результаті короткого іспиту нового знайомого, стають ласкавими й вірними; сухі губи, під неправильними донкихотеськими вусами, і голос глухий, але який миттю підвищувався й теплів: „Щоб пізнати людину, треба подивитися їй в очі“. Але ось розмова скінчена; бесідник устає, він дуже високий,—і рука в прощанні—велика, трохи незграбна й добра.

Пам'ятаю, я якось заговорив з Базальжетом про останні роки Верхарна. Широкі й високопідняті брови зсунулися, голос потемнів: „Ви ж знаєте, що Верхарн зрадив себе, зрадив нас. Він помер, приїздивши до національного цькування, чим по суті була його книжка „Червоні крила війни“... Прикрість і досада за друга молодости були справжні. Ця досада показувала, що Базальжет, цей ентузіаст-мудрець не з тих, що зраджують. Тяготи революційної боротьби Базальжет не проміняв би на міністерську теку, як його земляк і співборець замолоду Вандервельде! Базальжет залишився до останку відданий революційно-демократичним ідеям і заховав темперамент тієї епохи, коли Верхарн писав „Повстання“. Суцільність Базальжетова була безумовна—його не могли не поважати навіть його запеклі вороги-клерикали, сноби, естети.

Для пролетаріату, що бореться, смерть цього інтелігента кращих традицій, який віддав усі свої сили соціальній боротьбі, важка й гірка. Над цим гробом ми тужно схилиємо голову.

ПРОФ. ОЛЕКСАНДР ОГЛОБЛІН

Бавовняна промисловість на Україні в XVIII—XIX ст.

Проблема бавовняної промисловости на Україні безперечно належить до цілком актуальних завдань і української економічної політики й української економічної історії. Скрутний стан українського текстильного, зокрема бавовняного ринку, що створили обставини воєнної доби, поставив на всю широчінь питання про джерела потрібного для України текстилю. До світової війни український ринок бавовняних виробів був немов би поділений між російським і польським промисловим капіталом. Акад. К. Г. Воблій у своїй праці „Польський текстильний ринок (1903 р.—1908 р.—1913 р.)“ каже, що на бавовняному ринкові „на Україні Польща перебувала в стані урівноваженої конкуренції з Москвою“, хоча становище московської бавовняної промисловости і з боку кількості товарів і з боку політичного впливу було вигідніше. Воєнна й революційна доба значно послабила польську промисловість, а найголовніше — викинула її товари з українського ринку. Тим то український ринок опинився під безперечним і виключним впливом російської бавовняної промисловости (коли не вважати на незначний довіз текстильних виробів з країн Західної Європи). Проте, російська бавовняна промисловість, послаблена підчас громадянської війни й господарської руїни, не спромоглася цілком опанувати український ринок, цілком задоволити потреби українського господарства. Отож господарчі органи й відповідні наукові кола УСРР зняли питання про заведення на Україні осередків текстильної, надто ж бавовняної промисловости.

У російській економічній і історично-економічній науці мало не до останнього часу панувала (а почасти й досі панує) антитеза — російського ситцю й української пшениці. Тут збіглися канонічні приписи звичайної схеми історії Східної Європи (надто ж за доби капіталізму) і певні висновки російських економістів щодо економіки Східної Європи за доби капіталістичної. І не лише дотепна була відома фраза проф. М. М. Покровського про „ситцевий імперіалізм“, що визначав зовнішню політику Російської Імперії за XIX в., зосібна за дореформної доби. Цілком зрозуміло, що антитеза російського ситцю й української пшениці, як формула взаємовідносин російського та українського господарства, є, попросту, ненаукова. Адже ж для українського експорту до Росії (за часів капіталізму) характерніше не збіжжя, а продукти важкої індустрії, головне металургійної й кам'яновугільної (а з легкої — цукрової); ще й відомо, що тоді, oprіч ситцю московського, з українського ринку чимало жививсь ситець лодзинський. Тим хиткіша тая схема з боку історичного. Адже ж не „исконною“ була бавовняна промисловість у Росії. Зате негативна сторона цієї схеми була цілком правдива. Бавовняна промисловість на Україні не була розвинена, українського ситцю не було.

До середини XVIII століття на українському ринкові панували східні, азіатські бавовняні вироби. Перші звістки про довіз їх на Україну сягають аж до часів Литовських. У XVI ст. бавовняні тканини, що їх до України довозилося, мали назву „турецьких“ товарів (кіндяк, мухояр, китайка, багазія—бязь, пояси бавовняні, тощо). Окрім того, довозилося й бавовну. Ці товари довозилося здебільшого з країн Близького Сходу, зокрема з Туреччини, морем (через Крим), а найголовніше—суходолом, через Молдавію. Їх або споживано на Україні, або йшли вони далі транзитом до країн, як Східної, так Західної Європи. За XVII—XVIII ст. торгівля бавовняними виробами була в руках грецьких купців, що згодом були об'єдналися в Ніженському грецькому братстві. В універсалі гетьмана Виговського грецьким купцям 9/II р. 1658 серед турецьких товарів згадується „кіндяки“, тощо. Ширше розвинувся той торг пізніше, за I-ої половини XVIII ст., коли взагалі утруднені й обмежені були торговельні зносини Гетьманщини з Західною Європою, а натомість „турецький“ (так само й кримський) торг мав з боку імперського уряду навіть деяку підтримку. У реєстрах ніженських греків (приміром, р. р. 1765 і 1769) згадується за різні товари турецькі, що ними тії греки торгували; серед них знаходимо й дуже багато бавовняних виробів („бумажні“ товари, кумачі, „клопчатая бумага“ й т. інш.). Знов таки ці товари або на Україні споживалося, або частково везли їх далі, до Росії (аж до Сибіру). Проте в другій половині XVIII століття на Лівобережжі з'являється новий і сильний конкурент турецької бавовнянки. То були бавовняні вироби „шленські“ (сілезькі й саксонські). Треба сказати, що бавовняні вироби й раніш (ще XVII в.) довозилося з заходу; адже ж і слово „бавовна“—німецького походження. Проте довіз їхній був цілком незначний проти турецького. Розвиток бавовняної промисловости в Центральній та Західній Європі протягом XVIII ст. змінив співвідношення азіатських і європейських бавовняних виробів на українському ринкові. Характерно, що грецькі купці теж звертаються до Західної Європи. і в реєстрах, приміром, ніженської грецької фірми Тухаєва К^о (70-ті роки) здибаємо багато бавовняних виробів (ситцю, кисей, тощо), що їх тая фірма через Польщу й Броди до України довозила й частково надсилала далі до Москви. Тоді ж таки (р. 1779) довозили купці грецькі, ніженські, полтавська купецька компанія й російські калужські з-закордону (з Сілезії, Гданська, Ляйпціга) через Васильківську заставу європейські бавовняні вироби, приміром—ситець, напів-ситець, пліс, напів-пліс, мусліні тощо; вони у великій кількості поширювалися на Гетьманщині й на Слобожанщині. Частково закордонні бавовняні вироби йшли через Польщу, власне Литву й Білорусь (з Кенігсберга) та Росію (через Петербург та Москву). Дешевші ґатунки бавовняних виробів приставлялося з Криму й Туреччини. Турецькі бавовняні вироби й бавовна мали збут на Правобережжі ще на початку XIX ст.; разом із тим довозилося європейські вироби з Липська через Броди. Та ще другої половини XVIII ст. на лівобережних ярмарках їх починають усувати бавовняні вироби московські, що далі торують собі шлях і на Правобережжя. Московські купці з бавовняним крамом з'являються на Україні ще в першій половині XVIII ст., але як поставальники чужоземних, здебільшого азіатських, виробів, що вони продавали на Україні або везли транзитом до Правобережжя й Західної України та Польщі.

В історії бавовняної промисловості кожної європейської країни велике значення мала проблема сировини. Щодо України, то тут, в умовах митної політики Імперії (отже, політичного становища України) і тогочасного транспорту, тая проблема в деякі моменти була головним чинником, що визначав дальший шлях розвитку бавовняної промисловості. До кінця XVIII століття бавовну до Європи довозилося здебільшого з Індії (звідтіля довозили також прядиво й бавовняні тканини) і Персії та Туреччини. Це певною мірою наближало українську бавовняну промисловість до осередків продукції бавовни, себто розв'язувало ту важливу проблему сировини для цієї галузі української промисловості. Бавовну й бавовняне прядиво довозилося індійськi, перськi й турецькi сухоходом, зі Сходу, через північне надбережжя Озівського та Чорного морів та з Балканського півострова, і морем, через Чорноморсько-Озівські порти. Перші фабрики бавовняні на Україні безперечно заживали бавовну саме азійського походження. Безумовно, так було на Ніженській фабриці 1760-х років. Цілком певні вказівки на це маємо й для Немирівської мануфактури 1780—1790-х р.р.

Проте, в кінці XVIII століття в світовій промисловості сталися події великої ваги. Це, з одного боку, поширення плантацій бавовни в Америці, з другого — важливі винаходи в англійській індустріальній техніці, що спричинилося величезному зростові англійської бавовняної промисловості й на довгий час визначило її панування над континентом. Починаючи з середини XVIII ст., американську бавовну довозиться до Англії, але лише з 80-х років довів той підноситься й набирає певного значення в розвитку англійської бавовняної промисловості. В кінці XVIII ст. до Європи приставлялося вже великі маси американської бавовни. Разом з тим зменшується довіз азійської бавовни, а головне змінюється співвідношення американської й азійської бавовни на шкоду останньої.

Світова продукція бавовни складала (в міл. пуд.):

Роки	П. А. С. Ш.	Індія	Півд. Америка	Єгипет	Інші	Разом
1801	1,3	4,1	2,8	—	5,8	14,0
1811	2,2	4,7	2,8	—	5,6	15,3
1821	5,0	4,8	2,4	—	5,1	17,3
1830	10,7	4,9	2,3	0,5	4,3	22,7
1840	24,4	6,0	2,5	0,8	2,8	36,5
1850	24,7	8,6	2,5	1,4	2,6	39,8
1860	32,2	11,7	2,5	1,2	3,0	50,6

Таким чином, ще на початку XIX в. індійська бавовна посідає перше місце в світовій продукції, хоча об'єднана продукція північно-американських і особливо південно-американських країн складає таку ж кількість. Навіть р. 1811 продукція бавовни в Індії переважала північно-американську, хоч вона й поступається вже об'єднаній продукції всієї Америки. Але р. 1821 продукція самої Північної Америки перевищує продукцію Індії, й далі процес іде швидким темпом неупинно на протязі 20-х і 30-х років. За 20-х років продукція бавовни в П. А. С. Ш. зростає мало не в 5 разів (400%), тоді

як в Індії збільшується тільки на 25%. І дальший, трохи повільніший темп зросту бавовняної продукції П. А. С. Ш. вже не змінює цілковитої переваги північно-американської бавовни на світовім ринкові. За 1831—35 р. р. на частку ПАСШ припадало 80,1% світової продукції бавовни; на частку Індії — 6,7%. Разом з тим головним постачальником бавовняного прядива в Європі виступає Англія.

В кінці XVIII—в перші роки XIX ст. Росія, що перед тим довозила бавовну азійську—або через Туркестан і Каспійське море, або транзитом через Україну з Чорноморсько-Озівських портів та країн Балканського півострова,—і в невеликій кількості з Західньої Європи (з середини XVI ст. через Архангельськ, пізніше через Балтику), переходить до американської бавовни, що її приставлялося (аж до середини XIX ст.) головне через Англію до російських портів Балтицького моря. За часів континентальної блокади Росія розвиває на широку міру посередницький торг (1810—1812 р. р.), зокрема американською бавовною, що її вона постачає, звичайно, з чималою для себе вигодою, до європейських країн. Великі маси американської бавовни (й англійського бавовняного прядива) на початку XIX в. цілком змінюють становище Росії на бавовняному ринкові Східньої Європи. Коли в умовах континентальної блокади починає розвиватися український транзит, і азійська (здебільшого) бавовна у великій кількості пішла до Центральної й Західньої Європи, російський уряд, застерігаючи монополні інтереси свого посередницького торгу, р. 1811 мало не цілком припинив транзитний торг через Україну. І надалі панування на східньо-європейських ринках американської бавовни й особливо англійського прядива, в загальних умовах світової економічної кон'юнктури тогочасної, спричинилося до того, що Україна втрачає свої колишні позиції на бавовняному ринкові й дедалі, все більш залежить (щодо бавовни) од російського торговельного й промислового капіталу. Зокрема митна політика Імперії щодо бавовни скерована була на те, щоб забезпечити російській індустрії можливості якнайширшого розвитку. Щоправда, формально це (частково) й на Україну поширювалося. Але близькість до Англії Балтицьких портів, налагоджені торговельні стосунки,—все це відсуває українські порти й українські ринки на другий план. Постачання Україні бавовняної сировини й напівфабрикатів відтоді мало не цілком до рук Росії переходить, а це, звичайно, віддає Україну на поталу російському „ситцевому“ купцеві й фабрикантові. Московський промисловий центр притягає до себе тую бавовну, що її до України довозилося.

Характерно те, що українські бавовняні фабрики починають здобувати сировину з Росії. Приміром, Немирівська фабрика, що за 80-х і 90-х років XVIII в. діставала сировину на місці (індійську й турецьку), на початку XIX в. (1802 р.) бавовну приставляє з Москви. В умовах тогочасного транспорту, проблема сировини набувала першорядного значення. Митна політика російського уряду завдавала вдару українській промисловості з тилу. За таких умов російський ситець переможно простував на Україну.

Український текстильний ринок, зокрема ринок бавовняний, за першої половини XIX століття перебував під великим впливом з боку не української промисловости, спочатку закордонної, а після 1822 р.—російської. На початку XIX століття бавовняні вироби довозиться через Чорноморсько-Озівські порти й великою мірою ще через західній кордон. Здебільшого це були турецькі (тобто з володінь Отоманської Імперії) вироби, що й в XIX столітті посідають важливе місце

на українських ринкові. Про це свідчить асортимент бавовняних виробів, що їх довозилося морським шляхом. Звичайно, серед так званих турецьких товарів були й бавовняні тканини західно-європейського походження, що перевозилися через Царгород, або через Молдавію. За часів наполеонівських воєн, в умовах усіляких митних обмежень, мабуть найлегше було приставляти західно-європейські товари під маркою турецьких, бож Туреччина (аж до 1805 року) перебувала в якнайкращих стосунках з Російською Імперією. Закордонні — азійські й європейські — бавовняні вироби діставалися на Україну ще й через транзитний торг. Та, опріч того, західно-європейські вироби довозилися й безпосередньо, чи-то морем, чи то суходолом. Це були здебільшого товари німецького та частково англійського походження, що їх на велику міру постачав Ляйпціг з його славнозвісним ярмарком. Цьому сприяло те, що наприкінці XVIII століття Франція, в процесі громадянської війни й чужоземної інтервенції, позбулася своїх східних ринків. Зокрема щодо України певні обмеження запровадила російська митна політика, що намагалася тоді витиснути французький торговельно-промисловий капітал зі східно-європейських ринків та утиснути революційний уряд Франції. Указ 8/IV р. 1793 та поширення його на Правобережжя, очевидно, цілком ізолював український ринок од Франції. Відтоді широке поле відкрилося тут промисловості англійській та, головне, німецькій, що й заступають Францію на східно-європейських ринках; звичайно, не погані умови створилися й для російської індустрії. Німецька промисловість, здебільшого пруська й саксонська, захоплює цілком ринок польський (адже ж велика частина Польщі ввійшла до складу Прусії) і битим шляхом іде на Схід — до Литви, Білорусії та Правобережної України, звідки проходить і на Лівобережжя, відновлюючи старі стосунки гданського та шленського торгу на Гетьманщині й Слобожанщині. Німецькі вироби, обчислені на масове споживання, займають тут, на Україні, досить поважне місце і підчас континентальної системи (до тарифу 1810 року) і після 1812 року, а надто після Віденського трактату 1815 року, коли на деякий час усеньке Правобережжя (кол. польське) ввійшло до складу польської митної території. Так було аж до 1822 року.

Імпорт бавовняних виробів ішов на початку XIX в. в надзвичайно несприятливих умовах військового часу. Тим то цифри імпорту надмірно нестали, розвиток його йде зігзагами, іноді дуже несподіваними. Довезено було морським шляхом (через Чорноморсько-Озівські порти) (в тис. крб. ср.):

Роки:	Роки:	Роки:
1802 — 87,0	1812 — 32,0	1818 — 127,8
1803 — 160,6	1813 — 171,8	1819 — 388,8
1804 — 105,4	1814 — 264,5	1820 — 225,7
1805 — 113,6	1815 — 141,4	1821 — 200,9
1806 — 121,5	1816 — 91,0	
1807 — 11,4	1817 — 135,4	

Пересічно щороку довозилось :

Р. р. 1802 — 1806 — 117.675 крб. ср.
Р. р. 1813 — 1817 — 160.861 „ „
Р. р. 1818 — 1821 — 235.866 „ „

Складніша справа з сухопутним торгом. Загально-імперський масштаб збирання статистичних матеріалів (і опублікування їх) XIX сто-

ліття не дає нам змоги виділити дані, що безпосередньо до України стосуються. Щоправда, легше виділити дані про довіз бавовняних виробів через митниці Поділля й Херсонщини на старому турецькому кордоні. Але мало не цілком неможливо виділити довіз бавовняних виробів до України через митниці Волині й Поділля, і цілком вже неможливо обчислити, яку кількість закордонних бавовняних виробів довозилося до України через порти Балтицького моря й північні (польські, білоруські та російські) кордони України, так само, як і азіатських виробів через північ Росії, або Дін та Кавказ.

Через подільські й херсонські митниці довозилося вироби турецькі й частково європейські (зокрема через Молдавію).

Роки:	(В крб. ср.)
1802	9744,9
1803	8962,4
1804	8360,3
1805	3018,4
1806	1 крб. (ас.)
1807	—

Для інших митниць (на німецьких кордонах) є лише сумарні дані та ще за деякі роки відомості про Радзівілівську митницю. Приміром, р. 1819 доведено було до Радзівілова бавовняних виробів на 18410,4 крб. ср. Звичайно, було б помилково гадати, що після 1812 року припинивсь довіз бавовняних виробів через сухопутні митниці Імперії. Зокрема щодо України, то після р. 1819 мануфактурні товари „очищалися пошлиною“ на митниці в Бердичеві. Р. 1820 доведено було туди закордонних бавовняних виробів на 106271,9 крб. ср.; р. 1821 — на 85029,1 крб. ср. Проте, зменшення довозу бавовняних виробів з Німеччини, після тарифу 1810 року, безперечно, і такий стан тривав і надалі (окрім транзитного торгу). Зате зростає довіз бавовняних виробів через Одесу. Цьому сприяє митна політика російського уряду. А через Одесу доходили здебільшого англійські й частково французькі фабрикати, що з великим успіхом змагаються з німецькими на українському ринкові.

Бавовни й прядива довозилося до Чорноморсько-Озівських портів (у тис. крб. ср.):

Роки :	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1812	1813
Бавовна .	51,1	89,4	89,8	303,3	261,9	44,9	12,3	72,8
Прядиво .							143,5	99,8

Роки :	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821
Бавовна .	44,3	55,6	17,6	107,7	80,2	41,7	24,7	43,2
Прядиво .	115,9	167,5	32,7	273,1	115,9	202,7	293,4	208,9

Бавовну (й прядиво) довозилося також через сухопутні кордони німецький та особливо турецький. Через митниці Поділля й Херсонщини (на турецькому кордоні) доведено було „хлопчатої бумажки“:

р. 1802 — на 232292 крб. ас.; р. 1803 — на 302.818 крб. ас.; р. 1804 — на 243.508 крб. ас.

Митна політика Імперії, що після тарифу 1822 року створила якнайсприятливіші умови задля розвитку російської (московської) бавовняної промисловости, навпаки великою мірою обмежувала тії пільги, що з них міг би скористати український промисловий капітал у загальних рамках протекційної системи Імперії. Щоправда, обмежено було приступ польським бавовняним виробам на територію України. Зате була загроза з іншого боку, а саме з боку центрально-європейської і західньо-європейської, а почасти й азійської бавовняної промисловости. У той час, як тариф 1822 року дуже обмежив приступ цим товарам чужоземного походження до Росії. Україна була віддана на поталу чужоземному довозові, як з боку центрально-європейського транзиту, так особливо через Одеське порто-франко. Цю систему господарського буфера — доречі, взагалі характерну для тогочасної економічної політики Росії щодо України — можна зрозуміти (залишаючи на боці об'єктивні умови) лише в аспекті дальшої експансії російського капіталізму на Україні й катастрофічного занепаду української бавовняної промисловости. Зберігаючи в своїх руках ключі від митної політики Імперії, російський уряд, всупереч навіть короткозорим протестам з боку російської буржуазії, знав, як найкраще тоді було подолати українську промисловість, обмежити майбутню загрозу конкуренції українського капіталізму.

Значення транзитного торгу (й Одеського порто-франко) щодо довозу на Україну чужоземних товарів чудово розуміли оборонці інтересів російської промислової буржуазії, що надзвичайно вороже ставилися до транзиту (й до порто-франко). Не дарма ж Неболсін писав р. 1835, що „мануфактурними товарами“ закордонними, а серед них чільне місце посідали бавовняні тканини, завдяки транзитові й системі Одеського порто-франко, „где законным, а более тайным образом запасается... почти весь Южный Край“. Справді, вироби центрально-європейських фабрик (здебільшого, німецьких і австрійських), що їх вивозили через Україну на Схід, дуже широко, звичайно нелегально, розповсюджувалися на Україні, головне на Правобережжі й на Півдні. У загальній масі транзитних товарів вироби бавовняні виносили: р. 1825 — 22,5%; 1856 — 46,6%. Разом перевозилося бавовняних виробів (через Броди)

(У тис. карб. ас.):

Роки	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826
Довезено до Одеси .	412,8	1531,5	1808,4	592,4	463,2	501,9	512,1	944,1
Одправлено до Редут - Кале	—	—	—	—	—	—	70,2	455,6

Роки	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Довезено до Одеси .	778,5	2732,4	1108,8	521,7	197,0	303,4	310,7
Одправлено до Редут - Кале	355,7	1434,5	711,9	21,0	—	0,8	—

(В тис. крб. ср.)

П'ятиріччя	1838 — 1842	1843 — 1847	1848 — 1852	1853 — 1857
Довезено до Одеси .	109,6	53,3	27,2	67,6

За друге джерело була безперечно контрабанда, надзвичайно поширена на західньому, зокрема на українському кордоні Імперії. Контрабанда перекидала на український ринок здебільшого правобережний і південний, великі маси текстильних (зокрема бавовняних) товарів. Єврейський торговельний капітал на Правобережжі, безпосередньо з отою контрабандою зв'язаний, був великим й непереможним ворогом російського торговельного й промислового капіталу на заході Імперії, надто ж на Правобережжі. Найсуворіші митні й поліцейські заходи російського уряду аніяк не зменшували тої контрабанди, підвищуючи хіба ціни на контрабандні товари. Були випадки, коли через це легальні товари (ще й московського походження) видавали за контрабандні. Щороку на кордоні конфісковували на значну суму тих товарів. Приміром, р. 1830 конфісковано було (головне на зах.-європейському кордоні) бавовняних виробів на 111.159 карб. ас.; р. 1838 продано було конфіскованих бавовняних товарів на 161.361 крб. ас.; р. 1839 конфісковано було на 175.957 крб. ас. Коли зважити, що звичайно конфіскації підпадало 10% всієї контрабанди, ясно буде, що за 30-х років нелегально довозилося саміх бавовняних виробів щонайменше на 1 — 1,5 міл. крб. ас. (добра половина цієї суми припадає якраз на Україну). Згодом ця контрабанда зростає. Протягом 1840 — 44 р. пересічно щороку було конфісковано на 91.393,2 крб. срібл. (всього в Імперії); р.р. 1846 — 1850 щороку на західньо-європейському кордоні було конфісковано на 67114, 2 крб. ср. та на Чорному та Озівському морях на 1448,8 крб. ср. За 50-х років не зважаючи на те, що послаблена була заборонча митна система, контрабандний довіз бавовняних виробів зростає (або вдосконалюються методи боротьби проти контрабанди). За 1851 — 55 р.р. пересічно щороку конфісковано: на зах.-європейському кордоні — на 86941 крб., на Чорнім та Озівським морях — на 1197 крб. (на це зниження безперечно вплинули військові події 1853 — 1856 р.р.). Протягом 1856 — 1859 р.р. маємо нове підвищення: на зах.-європ. кордоні — 169.814,5 крб., на Чорнім та Озівським морях — на 2819,7 крб.

Але, безперечно, найзагрозливіша була тая „контрабанда“, що йшла до України (насамперед Південної) через Одеське порто-франко. Чимало бавовняних виробів вивозилося з Одеси на північ. З другого боку, щільні господарчі зв'язки Одеси з Південною Україною безперечно унеможливлювали будь-які запобігливі заходи адміністрації щодо контрабанди. Отож не дивно, що довіз бавовняних виробів до порто-франко зростає. У загальнім довозі бавовняних виробів (очевидячки, європейських) до Імперії, вони складали р. 1852 — 20,5%, тоді як довіз бавовни (й прядива) складав лише 3,8%. Зрозуміло, що це співвідношення яскраво визначало скрутний стан української бавовняної промисловості в середині XIX століття. Та російська промислова буржуазія, хоч і потребувала цієї допомоги з боку свого західньо-європейського ворога, все ж заздрила йому й сумно дивилася на великі зиски чужоземного капіталу на Україні. Неболесін писав: „Малый сбыт русских мануфактурных товаров в Одессе происходит

сколько от иноземного совместничества, благоприятствуемого порто-франком, столько и потому, что Одесса отчуждена чертою одного от торговли внутренней". Він стверджував, що „контрабанда, производимая из Одессы во внутрь Империи, уменьшает потребление русских мануфактурных товаров в Южной России“, хоч він же констатував, що „Одесса до сих пор остается почти единственным складочным местом для потребляемых в Новороссийском крае отечественных мануфактурных товаров“. Та конкуренція з боку чужоземних бавовняних виробів була таки важенька, і цього не зменшило заведення Хрестовоздвиженського ярмарку в Одесі р. 1835. І тут ущерблено було не тільки інтереси російського промислового, а й торговельного капіталу. Це було тим прикріше, що через Південну Україну (почасти через Одесу) йшли важливі шляхи російського капіталізму на південь — до Царгорода, Басарабії й Балканських країн, не кажучи вже за Правобережжя, куди російський капітал найзручніше просмоктувався з півдня, з Херсонщини, через Балту. Та хоч як галасували московські товстосуми, руки їм були ще короткі, а порто-франко ж правило за того класичного мурина, що й діло своє робив. До пори, до часу треба було терпіти, тим паче, що регулювання цього довозу було повсякчас в руках російського уряду. Зате, той же довіз цілком підривав, унеможлиблював українську бавовняну промисловість близько портів, а далі її доконали жахливий транспорт за кріпацької доби й тиск з боку німецької, польської (надто ж після 1850 р.) і особливо російської бавовняної індустрії.

Та хоч головна частина довозу бавовняних товарів припадає на Одесу (р. 1852 — 96% бавовни й пряди й 78,5% бавовняних виробів у загальному імпорті тих товарів через українські порти), а все ж дещо довозилося через інші порти, зокрема через кримські й басарабські, а ще більш через західний сухопутний кордон України, головні через Радзівілів. Указ 26/XII р. 1824 дозволив довозити з зменшеним митом до Феодосії й Керчі турецькі текстильні вироби, зосібна бавовняні, для мешканців Кримського півострова. Найбільш їх довозилося до Феодосії, а далі до Євпаторії і Керчі, й вони здебільшого розходилися в Криму, а так само в губернях Катеринославської та Херсонської; дещо йшло на ярмарки лівобережні, Бардишівський та до Росії (Нижегородський ярмарок).

Але їм довелося змагатися з російськими виробами, що починаючи з 30-х років поширюються в Криму, не кажучи вже за Україну.

Певне значення має довіз бавовняних виробів через західні кордони України, насамперед через Радзівілів. В середині 20-х р.р. цей довіз зменшується (особливо р.р. 1826 і 1827), що дуже шкідливо відбилося на торгівлі Бродів. В 1828 — 18.9 р.р. в зв'язку з російсько-турецькою війною й блокадою Чорноморських портів, цей торг зростає, особливо транзитні торговельні операції. На початку 30-х років, у зв'язку з повстанням р. 1831, знову той торг занепадає, і не підноситься він аж до середини 30-х р.р. (до 1836 р.). Сучасники пояснювали це зростанням російської бавовняної промисловості (звісно, в умовах митної системи 1822 року), а також „усиливающим направлением товаров к портовым местам: русских произведений к Одессе, а иностранных товаров к Триэсту, Галацу и проч.“; нарешті зменшенням купецьких капіталів у Бродах в наслідок цілої низки причин, загальних і місцевих. Зате р. 1837 довіз бавовняних виробів через Радзівілів зростає, через добрий збут на лівобережно-українських ярмарках, та

ще й тому, що товари тії подешевшали на 10—15% в Ляйпцігу, в зв'язку з банкрутствами в ПАСШ.

Довезено було бавовняних виробів до Чорноморсько-Озівських портів.

Роки . . .	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834
(В тис. крб. ас.)	125,9	244,8	160,0	543,6	1080,8	424,2	584,6	1163,3	1566,1	1309,5	1095,0	760,3

За п'ятиріччя 1836—1840 р.р. пересічно щороку довозилося на 521 тис. крб. ср.

Довезено було бавовняних виробів до Радзівілова:

Роки	1828	1829	1830	1831	1832	1833
(У тис. крб. ас.) .	91,9	298,4	356,2	152,7	269,1	192,1

Довезено було бавовняних виробів до України:

П'ятиріччя:	Морський кордон: (Чорне й Озівське море): (В крб. срібл.)	Суходільний кордон (Радзівілів)
1838—42	477331.6	85255.2
1843—47	445619.2	73162.2
1848—52	395083.4	85777.2
1853—57	397286.8	180784.0
1858—62	728982.8	265799.8

Звісно, ці дані не вичерпливі (не кажучи вже за загальне лихо — велику неточність і недосконалість дореформної статистики). Насамперед, бавовняні вироби європейські до України довозилося ще через інші українські митниці на суходолі (напр., Новоселиця). Довозилося їх ще через Молдавію (з Туреччини), зі сходу (перські й середньо-азіатські вироби — через Росію, Дін, Кавказ), нарешті, через Польщу, Латвію (Рига), Литву, Білорусь, Росію (Петербург, Москва). І це мабуть перевищує ту, порівнюючи невеличку пайку, що припадає на інші області Імперії (поза межами України) в загальному імпорті Чорноморсько-Озівських портів та Радзівілова. Будь-що-будь, довів бавовняних виробів до України (до Чорноморсько-Озівських портів та Радзівілова) складав у загальному імпорті Імперії тих виробів з Європи: р. 1830 — 25%; р. 1838 — 44%.

Великий довіз закордонних бавовняних тканин мало залишав місця на українському ринкові (під опікою російського уряду) польським бавовняним виробам. Як відомо, швидке зростання бавовняної промисловости в „Конгресувці“ (р. 1823 вона допіро з'являється; вже р. 1826 вироблено було 1,5 міл. локтів, а р. 1829 — до 3,7 міл. локт.) зв'язане було з розвитком польського внутрішнього ринку. Усі заходи польських промисловців і польського уряду, зокрема міністра фінансів королівства кн. Любецького, добитися права вивозити бавовняні вироби до Імперії — розбивалися о непереможний мур інтересів російського ситцю. Бо хоч як він не любив і боявся німецького, а проте не хтів ділитися на українському ринкові з польським „братом“. Адже ж не було тут, на Україні, „хатнього“ ворога — не було українського ситцю. Довіз закордонних бавовняних виробів — легальний і нелегальний — на Україну цілком застерігав інтереси російського промислового капіталу на Правобережжі від можливого розвитку української бавовняної промисловости. Отож, в умовах швидкого (після 1822 року) зростання

російської бавовняної промисловості, послуги польського ситцю не потрібні були російському капіталові, тим паче, що „пожертви“ на користь польської суконної промисловості й так були сіллю в оці російській промисловій буржуазії. Зміни в митній політиці Імперії щодо Польщі після повстання 1831 р., щоправда, зняли формальну заборону довозити польські бавовняні вироби до Імперії. Та проте місце на українському ринкові вже було зайняте, і імпорт польських бавовняних виробів до Імперії був цілком нікчемний (приміром, р. 1838 доведено було на 1880 крб. ас.). Тариф 1850 року й скасування митного кордону між Імперією й Царством відкрили польській бавовняній промисловості, що тоді швидко зростає (протягом 50-х років понад 300%) шлях на схід, на Україну. Аж з 70-х років, в умовах „казкового зросту“ (акад. Воблий) польської промисловості, польські бавовняні вироби займають сильні позиції на українському ринкові, й під золотим дощем нового імперського протекціонізму загнилася на деякий час боротьба Москви й Лодзі на Україні.

Прийступ до України закордонних і російських бавовняних виробів, завдяки системі Одеського транзиту та порто-франко — з одного боку, а з другого — через панування російського ситцю, безперечно обмежував довіз бавовни й бавовняного прядива. Довіз той до Чорноморсько-Озівських портів складав: р. 1824 — 5,3%; р. 1830 — 2,2%, (а по ціні ще менш: 1,2%, бо, очевидно, на Україну довозилося менш цінного ґатунку бавовну й прядиво), а р. 1852 — 3,8% загальноімперського імпорту бавовни й прядива. Отже проти великої (відносно) кількості бавовняних виробів, до українських портів довозених, участь України в імперському довозі бавовняної сировини й півфабрикату була невелика. Особливо це помітно щодо прядива, і це дуже характерно для монополії російської бавовнопрядивної промисловості. Довозилося бавовни й прядива через Чорноморсько-Озівські порти

(В тис. крб. ас.):

Роки	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Бавовна	210,7	185,9	264,4	148,1	33,7	84,9	173,0	193,3	512,1	1065,5
Прядиво	1544,5	556,9	604,3	688,6	238,6	30,6	251,4	211,9	154,0	377,8

(В тис. крб. ер.)

П'ятиріччя .	1838 — 1842	1843 — 1847	1848 — 1852	1853 — 1857	1858 — 1862
Бавовна . .	363,7	176,1	253,7	130,8	240,2
Прядиво . .		108,1	128,2	120,4	129,5

Через сухопутний кордон (Радзівілів) бавовни й прядива довозили нікчемну кількість:

(В тис. карб. ас.):

Роки	1830	1831	1832	1833	1838	1839
Бавовна	0,5	—	—	—	—	26,1
Прядиво	18,7	6,8	16,7	16,0	20,1	

(В тис. крб. ср.)

П'ятиріччя .	1840 — 1844	1845 — 1849	1850 — 1854	1855 — 1859	1861
Бавовна . . .	—	—	10,0	15,1	2,3
Прядиво . .	26,7	52,5	54,5	49,7	37,3

Так само дуже мало бавовни (прядива) провозилося транзитним шляхом Броди — Одеса. Бавовну довозилося здебільшого турецьку — з Сирії, Смірни, Єгипту, Салонік, Молдавії, — частково перську, американську (безпосередньо й через Францію), а також з Австрії. Прядиво йшло здебільшого з Константинополю — турецьке й англійське, фарбоване в Туреччині. Мало не все це вивозили до Росії („внутрь России“). Невеличка частина — через Харків і Бердичів або безпосередньо з Одеси — розходила на Україні. Трохи провозили транзитом до Польщі. Гомер де Гель цілком слушно зауважив, що „les cotons débarqués à Odessa se rendent d'abord à Moscou, puis reviennent au sortir des manufactures dans les gouvernements de la mer Noire“. Звичайно, до України довозили ще бавовну й прядиво через Росію (американську бавовну, англійське, російське й бухарське прядиво).

Проте довів закордонних бавовняних виробів, що міг підірвати українську бавовняну промисловість — і таки справді зле на ній відбився, — аніж не міг затримати тої непереможної ситцевої навали, що сунула на Україну з півночі. Ера протекціонізму, що почалася з 1822 року, безперечно створила якнайкращі умови задля московської бавовняної промисловости на українському ринкові. Згадуючи за ті часи, Аксаков писав, що після тарифу р. 1822 Україна „сделалась главным рынком для сбыта русских мануфактурных произведений и самым ничтожным для сбыта заграничных товаров“. Новітні досліді над історією російської промисловости (наприклад, проф. Рожкова) стверджують це. Аксаков подав яскраву, клясичну картину тої експансії російського капіталізму на Україні.

Лівобережжя було завойоване ще другої чверти XIX століття. У середині століття процес був сливе цілком завершений. За обрахунками Аксакова, р. 1854 на лівобережних ярмарках (з Корінним) продано було бавовняних виробів на 13.250.000 крб. ср., що виносило більш, як $\frac{1}{4}$ (28%) всього виробництва Імперії. У загальному продажу текстильних виробів бавовняні тканини посідали $\frac{3}{5}$ (61%). Довозилося бавовняні вироби з Москви та губернь Московської, Володимирської, Костромської та Рязанської; значно менше довозилося з Петербурга. Приставляли тії товари на ярмарки або безпосередньо фабриканти ($\frac{2}{3}$), або купці ($\frac{1}{3}$). Одне з перших місць посідала відома Прохорівська мануфактура. Бавовняні вироби здебільшого мали збут на Лівобережжі (Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина), Південній Україні (Херсонщина, Катеринославщина, Таврія), Басарабії, Молдавії, Білорусі (Могилівщина, Менщина). Чимало йшло на Правобережжя (зокрема до Київщини). Купці Чернігівських слобід купували переважно товари нижчого ґатунку, щоб везти їх до Північного Кавказу та Грузії. Серед бавовняних виробів на лівобережних ярмарках лише вата була здебільшого українського походження. Приставляли її (р. 1854 на Хрещенський ярмарок у Харкові на 45.510 крб.) з Харкова (2 фабрики), Сум, Києва, Рязані (2), Курського. Продавалося її на ярмарках на 30 тисяч крб. У середині XIX ст. дуже поширюється

російські бавовняні вироби й на Півдні. На Георгіївському ярмаркові (Лизавет) перше місце їм належить (р. 1854 — 500 тис. крб.). Тоді ж таки на ярмарку в Одесі „обращаются почти исключительно одни мануфактурные товары русских губерний“. Зокрема російська б'язь в середині XIX в. випирає чужоземну навіть в Одесі. Далі російські бавовняні вироби з'являються в Басарабії (Ізмаїл, звідтіля ідуть до Молдавії), в Криму та на Правобережжі (Поділля, Київщина).

На Правобережжя російські бавовняні вироби двома шляхами сунули. Давніший шлях — фронтовий — на Київ і Бердичів, назустріч німецьким (і польським) фабрикатам; другий (пізніший) — фланговий — на Лизавет, Одесу, Балту. За першої третини XIX століття становище російського промислового капіталу на заході Імперії було ще дуже нестале. „Достаточные жители западных губерний охотнее покупают товары иностранные или Царства Польского, нежели российского произведения... Сбыт русских товаров там весьма ограничен“ — писав „Журнал Мануфактур и Торговли“ р. 1828. Зате бавовняні вироби, надто дешевого ґатунку, в загальному довозі російського текстилю на Правобережжі чільне місце посідали. Успіхи російської текстильної, особливо бавовняної промисловості на Правобережжі і в Одесі були констатовані вже р. 1827. Але процес цей ішов повільно. На перших порах російський капітал (торговельний) волів просто перейняти на себе посередництво в торгівлі закордонними бавовняними виробами на Правобережжі. Адже чимало їх довозилося через Росію або російськими купцями (безпосередньо з Заходу на Україну). На Поділлі в 40-х роках дуже поширені були закордонні бавовняні вироби. Навіть на Київщині в середині 40-х років на бердичівських ярмарках закордонні бавовняні вироби і полотна складали 68% (російські — 32%). Очевидячки, важко було тут боротися з довозом чужоземних фабрикатів, та ще важча була тая контрабанда. Огож російський ситець намагається уторувати собі шлях на Правобережжя з півдня. На початку 50-х років московські фабриканти провадять гуртовий торг на ярмарках у Балті й Ярмолинцях. У цьому поході на захід, до „західних губернь Імперії“ деякі лівобережно-українські ярмарки (приміром, кролевецький) стають за форпости войовничого російського ситцю. Але Аксаков зауважив, що „сбыт на Юг правильнее и постояннее, чем на Запад“, бо російські вироби, особливо вищого ґатунку, зустрічали на Правобережжі чимале суперництво з боку контрабанди. Характерно, що прохорівський крам далі Києва не міг пробитися, хоч спочатку були спроби купувати його до Бердичова.

Закордонні бавовняні тканини були витиснені з Лівобережної України протягом другої чверти XIX століття. Їх довозилося на головніші ярмарки за 20-х і 30-років (здебільшого то були вироби вищого ґатунку), але кількість їхня цілком поступалася російським бавовняним товарам. У середині XIX століття боротьба була закінчена. Р. 1854 чужоземної бавовнянки, здебільшого у виробах, доведено було лише на 196 тис. крб. (кролевецький ярмарок). Після тарифу 1850 року була спроба поширити на Лівобережжі збут закордонного ситцю (довезено було до 1000 сувоїв на Іллінський ярмарок). Проте змагатися з дешевими російськими ситцями він не міг. Митні зміни р. 1854 і пільги центрально-європейській промисловості підчас Кримської війни не змінили співвідношення російського й чужоземного ситцю на Лівобережжі. Щоправда, на Правобережжі й на Півдні й надалі чимале значення мав довіз закордонних бавовняних виробів. Але колосальна навала російського ситцю на Україні в середині

XIX ст. цілком унеможливлювала будь-яку серйозну конкуренцію з боку чужоземної бавовняної промисловости, спонукаючи її, в призначених і дозволених їй рузьких таки межах, до спільного чину з російським капіталом проти відродження української бавовняної промисловости.

II

Перша фабрика бавовни на Україні заведена була за часів Гетьманщини. Р. 1766 мешканець м. Ніжена, виходець з Туреччини (певне, грек або, скорше, балканський слов'янин) Богдан Іванов „собственным своим коштом начал заводитъ к пользе общей фабрику, к деланию в ней бумажных кумачей и китайки разных цветов, також платков и поясов бумажных-же и полуселковых и прочего, что с тех матеріалов за способно будет“. Р. 1767 на цій фабриці, що мала тоді 9 варстатів, провадилося спроби відповідного виробництва. Тоді ж таки, „не имея привилегии производить более и обращать в продажу не (смея)“, Іванов вдався до гр. Рум'янцева, що тоді керував Гетьманщиною, з проханням, щоб йому на тую фабрику й на торг її виробами видати відповідну „привилегию“. 24/V р. 1767 Рум'янецев писав до Мануфактур-Колегії: „я нашел в том его (= Іванова) попечение для здешних мест небезполезным, тем более, что производство на заведенной фабрике показанных товаров, которые покупать всяк может на свое употребление, способно будет здешним жителям с довольною выгодною“. Отож Рум'янецев і просив, щоб відповідну „привилегию“ Іванову надано. Не знати, чи справді Іванов здобувся на неї. Бож тоді саме російський уряд зрікається давньої регламентації промисловости, касує систему спеціальних дозволів і привілеїв. Мабуть за тую фабрику згадує Гільденштедт, що одвідав Ніжен р. 1774. Він подає відомості про ткачів, що працювали на „маленькій фабриці“ біля Ніжена, в зелі Філовці. Вони виробляли бавовняні тканини коштом одного місцевого (тобто ніженського) купця. Проте фабрика тая перебувала в кепському стані. Очевидячки, вона швидко після того зникла, бо Шафонський категорично стверджує, що в Ніжені та його повіті жодної фабрики немає. Вона або зовсім була ліквідована, або ж і формально перетворилася на майстерню кустарного типу, що нею по суті була вона.

Ця перша спроба бавовняної промисловости на Україні надзвичайно цікава для історії української фабрики. Немає сумніву, що ця парость промисловости з'явилася з Туреччини, що віддавна поставала на український ринок бавовняні вироби. Звичайно, і техніка цієї промисловости була східного походження. Невідомо, якого походження були робітники на тій фабриці. Характерно, що це була купецька мануфактура, тип дуже рідкий на Гетьманщині. Отож бавовняна промисловість на Україні з'являється в формах купецької фабрики, в типове торговельно-капіталістичне підприємство. Дані Гільденштедта дещо висвітлюють і в його організації. Працювала вона коштом підприємця — купця. Він, певне, давав потрібну сировину й різні матеріали й він же геть-чисто забирав собі всінькі вироби.

На Правобережжі бавовняна промисловість мануфактурного типу з'являється пізніше. Промислове піднесення в правобережно-українським господарстві останніх двох десятиліттів XVIII в. особливо позначилося на текстильній промисловості, що швидко розвивалася в умовах значних військових поставок і зростання внутрішнього ринку. Звичайно, це найбільш позначилося на суконному виробни-

цтві. Проте, чи не найцікавіше підприємство текстильної промисловості на Правобережжі — то була бавовняна фабрика у Немирові. Це було велике підприємство. З'явилася фабрика на початку 80-х років; збудував її кн. Вінцент Потоцький, дідич Немирова. Проте не одразу вона налагодила свою роботу. Своєю доброю організацією вона завдячила була почасти своєму директорові — Міллерові (Müller). Еверард-Людвіг — Рудольф Міллер був учасник немирівської купецької компанії Pollin i Müller, що мала торговельні стосунки з Австрією, Сілезією та Саксонією. Вплив цієї компанії на немирівську промисловість взагалі, а зокрема на тую фабрику — безперечний. Р. 1784 на фабриці працювало 120 робітників. Продукція того року виносила 1500 сувоїв бавовняних тканин різного ґатунку. Р. 1785 Потоцький відступивсь бавовняної (і шкіряної) мануфактури на користь компанії Amiet, Müller i K^o. Відтоді мануфактура швидко розвивається. Р. 1787 вона була в дуже доброму стані. Там працювало чимало чужоземних робітників — з Австрії, Німеччини, Голандії, Польщі та інших країн, а головне — українці, піддані Потоцького, та місцеві євреї, загалом понад 300 робітників. Мануфактура виробляла різного ґатунку й малюнку ситець, муслін, ситцеві хустки, паси, матерії для оббивання меблів, шпалери та фіранки. Бавовну, турецьку та індійську, купували в Немирові. Вироби мануфактури були високої якості й цінами не перевищували німецьких. На початку р. 1787 компанія відкрила у Варшаві великий склеп ситців і шкіряних товарів (виробів своїх немирівських мануфактур), про що й сповістила „publicznosc“ в „Dziennik Handlowy“. Та компанія мала ширші плани щодо збуту своїх виробів. Вона мала на оці налагодити експорт немирівських виробів до Росії (й до Гетьманщини) та до Туреччини (Молдавія, Валахія й Балканські країни). Отож ще р. 1785 вона вдалася до Комісії Скарбу Коронного з проханням знизити мито. Прохання це було задоволене. Можливо, що вироби немирівські вивозилося через Ізмаїл до Балканського півострова. 16/V р. 1787 фабрику оглядав король Станіслав Август, що ото тоді повертався з Канева. Директор фабрики Міллер показав королеві всі склади, фабричне начиння, фарбярню, білярню, а також „фабрикантів обох статей“ підчас роботи. Міллер був за директора фабрики ще р.р. 1789 — 1790. Яко уповноважений від Компанії, він зняв клопотання перед урядом про перенесення мануфактури кудись в інше місце, проте, не позначаючи його точно. Причини цього не цілком зрозумілі. Цікаво, що ще р. 1784 Станіслав Август пропонував Потоцькому перенести мануфактуру до Варшави. Очевидячки, уряд волів це важливе й налагоджене підприємство бачити в столиці, де така важка була конкуренція з боку пруської індустрії, — аніж там далеко, на „kresach“. Проте, це не було тоді здійснене, можливо через незгоду Потоцького. Компанія, опанувавши фабрику, знов повернулася до давнього плану. Цього разу Потоцький не заперечував. Відповідаючи на запит з боку уряду, він згодився на перевід фабрики „з чужоземними людьми й підданими, що були при фабриці“. Здається, мали влаштувати це підприємство десь у мастках Прота Потоцького (чи не в Махнівці?). Але мануфактура не була переведена з Немирова. Наприкінці р. 1791 вщухає російсько-турецька війна, що певне утворювала дуже несприятливі обставини і для виробництва і для збуту немирівської мануфактури... А згодом, р. 1793 збанкрутували Варшавські банки та Компанія Східньої Торговлі й занепала фірма Прота Потоцького. Отож мануфактура й надалі залишилася в Немирові. На чолі Компанії

стас Міллер. Р. 1792 мануфактура працювала й була в дуже доброму стані. З-поміж виробів її особливо славилися тоді гарні немирівські хустки й краватки набивні. Вироби своєї мануфактури продавала також англійським купцям у Варшаві. Вона працювала ще р. 1802 і мабуть — таки р. 1807. Характерно, що р. 1802 бавовну купували в Москві. Очевидно, українська бавовняна промисловість, навіть Поділля, де-далі, тим більш ставала щодо сировини в залежність од московського ринку. Певне в Москві купували й фарби. Інші матеріали купували в Бродах, Києві, Могилеві, Бердичові й Барі. Вироби фабричні продавалися на місцевім ринкові. Немирівська бавовняна фабрика мабуть не пережила за велику пожежу р. 1811, що величезної шкоди завдала Немирову та його промисловим підприємствам.

Ми довше зупинилися на немирівській фабриці, бо вона цікава не лише, як оригінальний тип компанійської шляхетсько-купецької мануфактури, а й тому, що це було велике підприємство, з широким масштабом ринку, як внутрішнього, так і зовнішнього. Торговельний капітал перетворювався вже на промисловий і прагнув до чужоземних ринків колоніального типу. Причини занепаду немирівської фабрики, окрім загальних, характерних взагалі для правобережної мануфактури, — були, очевидно, зв'язані з добою наполеонівських воєн та найголовніше з тим переворотом, що стався в кінці XVIII — на початку XIX ст. на бавовняному ринкові Східної Європи. На Південній Україні в кінці XVIII ст. були невеликі підприємства (кустарного типу) бавовняної промисловости.

На початку XIX ст. знову знято було питання про бавовняну промисловість на Україні, особливо на Півдні. Цьому найбільш спричинилися тогочасна міжнародня економічна й політична кон'юнктура. Доба наполеонівських воєн, французька політична експансія в Центральній Європі — й на Близькому Сході, криза бавовняної промисловости в Західній Європі безперечно позначилися на цій справі. Зокрема слід відзначити, що французька військова навала на деякий час послабила англо-німецьку монополію Ляйпцігського ярмарку. Континентальна блокада загострила кризу бавовняного ринку й на Східній Європі. Розвиток транзитного торгу України за часів континентальної системи, коли величезні купи бавовни йшли через Україну до Центральної та Західної Європи, вказував і можливі перспективи поширення бавовняної промисловости на Україні. Коли зростає довіз азійської бавовни, а питома вага її для європейської індустрії збільшується, цілком природно з'являється думка про те, щоб утворити дець близько Чорноморських портів і транзитного шляху, отже на Південній Україні, відповідні промислові підприємства. І не дивно, що такі думки з'являються, абож знаходять собі добрий ґрунт, в колах української адміністрації. Аджеж тут збігалися інтереси і українського господарства і російського капіталізму, що тоді мав на думці створити тут перешкоду німецькій бавовняній експансії на Україні. Місцева адміністрація обмірковує плани запровадити фабрики бавовняних виробів, зокрема за допомогою чужоземних ремісників. Р. 1805 кн. Куракін, „малороссийский“ генерал-губернатор подав був цілий план утворити в Кременчузі велику промислову колонію з чужинців: мали завести й бавовняну фабрику. Куракін писав Міністерству Внутрішніх Справ (до складу його входив тоді Департамент мануфактур) про те, що бавовну й фарби дуже легко здобувати через Одесу та інші чорноморські порти. Певне, були ще інші проекти, урядові й приватні.

Проте, українська промисловість не спромоглася скористати з сприятливої кон'юнктури на бавовняному ринкові. Безумовно завадили їй бурхливі обставини воєнного часу. Падіння грошового курсу в Імперії, перерва нормальних економічних зносин з Західною Європою, особливий інтерес уряду й підприємців — дідичів і купців — до сукняної промисловості, — все це великою мірою знецінювало тієї вигоди від бавовняної промисловості, що їх можна було б на Україні реалізувати. Буржуазія українська безперечно віддає головну увагу торговлі, бож, приміром, транзитний торг давав підприємцям величезні зиски. Врешті опозиція певної частини російських господарчих кіл і уряду, звичайно, усувала серйозну можливість здійснити відповідні проєкти. Та й час був занадто малий, щоб можна було тоді широко розгорнути бавовняне виробництво на Україні. Швидке зростання російської й пруської бавовняної промисловості в умовах континентальної системи визначало їхню перевагу на Україні (Лівобережній і Правобережній).

Протягом першої половини ХІХ ст. українська бавовняна промисловість розвивалася повільно й мало. Загальна ринкова кон'юнктура була цілком несприятлива для неї. Вплив російської промисловості на українському бавовняному ринкові був мало не виключний. З другого боку, чатувала польська промисловість бавовняна, що тоді швидко зростає. Звичайно, це виключало будь-яку можливість нормального розвитку української бавовняної промисловості. Що правда, за 30-х і 40-х р.р. помітно тут деяке пожвавлення. Але це пояснюється, окрім загального розвитку українського внутрішнього ринку, місцевими й випадковими причинами. Конкуренцію чужоземну витримували лише дрібні підприємства (кустарного типу); до того ще безперечно переважають виробництва набивне й фарбувальне, а згодом (у середині ХІХ століття) розвивається виробництво вати. Загальна кількість бавовняних фабрик (окрім фарбувальних) на Україні була:

Роки:

1806 — 4	1863 — 17
1832 — 3	1897 — 13
1846 — 9	1913 — 12
1852 — 4	
1854 — 7	

Дуже важливо те, що на початку ХІХ століття підприємства бавовняної промисловості сконцентровано на Правобережній Україні. Р. 1806 усі 4 фабрики були в Правобережжі. Зате пізніше українська бавовняна промисловість, під тиском пентрально-європейської бавовняної промисловості, пересувається на схід, а через натиск з боку російського ситцю — на південь. Цікаво, що поодинокі підприємства з'являються то тут, то там, часто-густо зовсім несподівано, без органічного зв'язку з околичним господарством. Вони, звісно, випадкові, й вони недовгого віку. Проте, такий характер розвитку цієї галузі промисловості на Україні не випадковий. Він бо яскраво малює картину кволого розвитку на Україні цієї важливої промислової ділянки.

Звичайно, шляхетське підприємництво замало уваги віддавало бавовняній промисловості. Тим то цікавіше для нас одне підприємство, що своїми величезними розмірами впадало в очі сучасникам. То були фабрики — бавовняного прядива й бавовняних тканин — на Сумщині (на той час чи не найбільш промисловий повіт Слобожанщини), що належали дідичам Рахмановим. Маєток Рахманових —

с. Великий Бобрик наприкінці 20-х р.р. XIX в. мав велике й добре впорядковане господарство промислового типу. Р. 1828 у Великому Бобріку, що тоді належав удіві генерал-поручника Рахмановій, була фабрика суконна (з 1801 року), салітряний завод, то що. Та безперечно найвизначніші підприємства — то були фабрики бавовняного прядива й бавовняних тканин. Першу заведено р. 1825. Підприємство було обчислене на велику міру і добре устатковане. Фабрика містилася в чотирьох кам'яних трьохповерхових корпусах. Працювали за допомогою відповідних машин на 40 прядних варстатах (8000 веретін). На фабриці працювали кріпаки Рахманової числом 289 об. ст. осіб. Бавовну купували в Петербурзі (американську) та в Одесі (азіатську); різні матеріали купували в сусідніх містах Слобожанщини та Курщини, а так само в Москві. Продукція р. 1828 дала 4.000 пудів прядива ($\frac{1}{12}$ част. усієї продукції імперії). Прядиво тее йшло на місцеву фабрику бавовняних тканин, а частково продавалося на лівобережних ярмарках. Друга фабрика бавовняних тканин з'явилася, зрозуміло, трохи переогодом (р. 1826), коли був вже відповідний напівфабрикат. Утворена була вона на широку міру. Підприємство мало 518 варстатів, де працювало 627 робітників (об. ст.) з кріпаків Рахманової. Р. 1828 вироблено було 1250 сувоїв (50 тис. арш.) нанки, 400 сувоїв (3600 арш.) китайки, 670 тузнів бавовняних хусток. Вироби фабрики продавалося на ярмарках Лівобережжя. Обидві фабрики існували й далі. За них згадується р.р. 1832, 1835, 1836, 1843. Дальша доля їх нам невідома. Гадаємо, що фабрика бавовноткацька була ліквідована ще в 40-х р.р., бавовнопрядня існувала мабуть до реформи 1861 року.

У середині XIX ст. бавовняна промисловість на Україні спеціалізується лише на деяких другорядних виробництвах. Споміж них перше місце безперечно заступили фабрики вати. Найстаріші фабрики ватні з'являються: у Нахичевані — р. 1835, в Миколаєві — р. 1843 і т. д. За даними Шмідта, на Херсонщині (з Одесою) р. 1857 було 8 фабрик (усі ватні). Їхня продукція складала понад 50 тисяч крб. Найбільша була в Одесі.

За даними Павловича, р. 1857, з бавовняні фабрики в Нахичевані вироблювали загалом на 1000 крб. річно. На Київщині р. 1859 було 4 ватні фабрики з загальною продукцією на 38694 крб. (21 робітник) На Харківщині були р. 1852 три ватні фабрики з загальною продукцією на 25650 крб. ср. На Поділлі р. 1847, за даними Тверітінова, були 2 бавовняні фабрики — міткалю (у Проскурівському повіті) і хусток (у Могилеві), обидві дуже незначні. По інших губернях бавовняних фабрик тоді мабуть не було.

Доля української бавовняної промисловости, власне, була визначена ще за першої половини XIX ст. Дальші часті внесли дуже мало нового.

За другої половини XIX ст. загальні розміри бавовняної промисловости на Україні були вельми незначні. Р. 1863 продукція всіх 17 підприємств цього виробництва становила 138.440 карб. Р. 1897 продукція 13 підприємств становила не більш як 500 тис. крб. Те ж було й XX ст. За даними Д. Смірнова. Р. 1913 продукція 12 бавовняних фабрик становила 501 тис. крб., себто 2,8% всієї укр. промисловости й 0,06% — загально-імперської (загальна кількість робітників 235).

По окремих губернях констатуємо таке:

Роки	Число фабрик:				Продукція:		
	1863	1884	1897	1913	1863	1884	1897
Катеринославщина р. 1863 —							
з Таганрозьким градонач.)	7	7	1	1	57240	52000	100000
Київщина	1	—	—	—	50000	—	—
Харківщина	3	—	3	3	16800	—	193000
Херсонщина (з Одесою) . . 6 (р. 1861)	7	7	1	1	14400	398000	160000
Чернігівщина	—	—	1	—	—	—	16000
Поділля	—	—	1	7	—	—	2000

Р. 1861 найбільша (50.000 крб. продукції) — то була фабрика вати Волкова в Києві. У 80-х роках бавовняна промисловість концентрується на Південній Україні — на Катеринославщині, власне, у Таганрозькому градоначальстві) і на Херсонщині. Найбільша (502 робітн., 375.000 крб. продукції) фабрика — бавовняного прядива — була у Херсоні й належала Південно-російському Товариству бавовняного прядива й ткацтва (в Одесі). Решта підприємств мали вельми невеличкі розміри.

У такому стані бавовняна промисловість на Україні дожила до революційної доби, коли на всю широчінь знято питання про відродження української текстильної, зокрема бавовняної промисловости.